

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	1
------------	---

GİRİŞ	4
-------------	---

A- DİNİ ÇOĞULCULUK KAVRAMI

1) Çok Dinli Dünya.....	13
2) Dinlerin Birliği.....	17
3) Kurtuluş Vasıtası Olarak Dinlerin Eşitliği.....	23
3-a) Dışlayıcılık.....	27
3-b) Kapsayıcılık.....	29
3-c) Çoğulculuk.....	30

B- KLASİK İSLAM DÜŞÜNCESİNDE DİNİ ÇOĞULCULUK

1- Dışlayıcılık, Kapsayıcılık ve Çoğulculuğa Zemin Teşkil Eden Kavramlar.....	36
2- Kelamcıların Görüşleri.....	40
3- Mutasavvıfların Görüşleri.....	47
3-a) Muhyiddin İbn Arabi.....	49
3-b) Mevlana Celaleddin Rumi.....	52

I. BÖLÜM

MUSA CARULLAH BİGİYEF'İN DÜŞÜNCE DÜNYASI

A- Musa Carullah ve Yenilik Hareketleri.....	54
B- Musa Carullah'ta Kur'an Mantığı.....	61
C- Musa Carullah'ın İslam Anlayışı.....	67
D- Musa Carullah'ın Dinler Tarihi ile İlgili Çalışmaları.....	76

II. BÖLÜM

MUSA CARULLAH'TA DİNİ ÇOĞULCULUK

A- Dini Çoğulculuk Görüşü.....	79
B- İlahi Rahmetin Tüm İnsanlığı Kapsadığı Hakkındaki İnancı.....	80
a) Allahın Mükafat ve Ceza Vermesi.....	89
b) Allahın Dilediğini Azabına Uğratması.....	92
c) Allah'ın Bütün Günahları Bağışlayıp Kendisine Şirk Koşulmasını Bağışlamaması	97
d) Meleklerin Yerdekiler İçin Mağfiret Dilemesi.....	101
e) Hristiyanların Bağışlanması Meselesi	102

C- Musa Carullah Bigiyefin İlahi Rahmetin Umumiliği Hakkındaki Görüşlerine Karşı Yapılan Tenkitler	106
a) Mustafa Sabri.....	109
b) Rızaeddin bin Fahreddin.....	112
SONUÇ.....	115
KAYNAKÇA.....	118

ÖNSÖZ

Tarihte İdil Ural bölgesi diye bilinen, şu an Rusya'nın merkezinde bulunan Kazan Hanlığı, Altın Ordu Devletinin 14.yy sonları ile 15.yy başlarında çökmeye başlamasının ardından hanlıklar döneminin başlamasıyla bu bölgede kurulan devletlerden biridir. Kendi arzularıyla İslamiyet'i benimseyen Kazan Türkleri daha sonraki yıllarda Rus hakimiyeti altına girmişlerdir. Esaret altında her türlü zulüm ve baskılara rağmen dönemin alimlerinin gayret ve çabalarıyla kendi din, kültür, örf ve adetlerinden hiç taviz vermeden yaşamayı başarmışlardır. Bu bölgede özellikle 18. ve 19. yüzyılda İslam alimlerinin gayretleriyle başlayan "İslam Kültürünü İhya" hareketi her alanda yaygınlaşan batı dünyasının taklitçiliğini bertaraf etmiştir. Bu ihya hareketi içerisinde Abdurrahim b. Osman Otuzmeni(ö. 1834), Abdunnasir b. İbrahim el Kursavi (ö. 1812), ve Şehabeddin Mercani gibi isimler yer almıştır. Bu büyük şahsiyetler Buhara ve Semerkant'ta eğitim görmüşler ve buralarda az da olsa farklı zihniyette insanlarla karşılaştıkları için; dini ıslahattan medrese programlarının değiştirilmesine kadar değişik bir çok görüşü savunmuşlardır.

Bu hareketin en son temsilcisi Musa Carullah Bigiyef olmuştur. Hayatını ilme adan ve İslam dünyasının büyük sorunları ile yakından ilgilenen, düşünen, düşündüklerini eyleme geçiren, sürekli yenilik yapma çabasında olan Carullah, Rusya'daki Müslümanların 20. yy. başında en çok tanınan din alimidir. Geniş fikirli ve yenilik taraftarı olan bu alim, dini ve içtimai meselelere getirdiği orijinal yorumlarıyla meseleye büyük bir hareketlilik getirmiştir. Dini ıslahat konusunda ortaya koyduğu eserler sayesinde İslam dünyasında çok tanınmıştır.

Ona göre gerçek İslamiyet asrımızın ihtiyaçlarını karşılayabilecek kadar genişdir ve bunu fark etmek için İslamiyet'i derinlemesine anlamak gerekir. Bu asırda

yaşanması muhtemel en büyük sorun orta çağ döneminde gördüğümüz dinler ve din mensupları arasındaki savaş ortamının yeniden hortlamasıdır. Önyargıların, maddi menfaat ve çıkar mülahazalarının, hakimiyet ve iktidar anlayışını, tarihin derinliklerinde kalan anlamsız hadiseleri yeniden canlandırmanın ve hepsiden öte dini taassubun rol oynadığı bu sürecin akl-ı selimle bir an önce önlenmesi gerekmektedir. Bu noktada Hz. Peygamber'in (sav) öğretileri ışığında iki hususa dikkatlerinizi çekmek istiyorum. Birinci husus; Kur'ani ve Nebevi öğretilere göre İslam öncesi ilahi dinlere ve onların mukaddes peygamber ve kitaplarına inanmak şarttır. İşte bu inanç, hangi sebeple ne zaman nerede olursa olsun bir müslüman'ın başka bir inanç grubunun din ve dini değerlerine inanmasa da saygı göstermesini gerekli kılmaktadır. İkinci husus ise; kutsala saygı anlayışıdır. Her inanç grubunu kendine özgü tarihi, kültürü, dini ve ahlaki değerlere dayanan bir kutsal anlayışı vardır. Herhangi bir din mensubu için kutsal olan değerler başka bir inanç grubu için kutsal olmayabilir; hatta yasak, saçma ve gülünç olabilir. Bu nokta yolların ayrıldığı yerdir. Hal böyleyken insan kendi eksenini etrafında başkasını değerlendirirse ve karşıdakine ona göre tavır belirlerse bu, birlikte huzur içinde yaşamayı imkansız kılar ve kamplaşmalarına sebep olabilir.

Kutsala saygı anlayışında Hz. Peygamber'in (sav) şu uygulaması saygının çok daha ötesinde bir yerde olduğunu göstermekle beraber mensuplarına da farklı sorumluluklar yüklemektedir: Hz. Peygamber Medine'ye ilk hicret ettiğinde, Yahudilerin Muharrem ayının belli günlerinde oruç tuttuğunu görür. Sebebini sorar ve aldığı cevapta; İsrailoğulları'nın Hz. Musa eliyle Firavun'un zulmünden kurtulduğu günün anısına kutlama orucu olduğunu öğrenir. Bunun üzerine O; ümmetine, tıpkı Yahudiler gibi o günü oruç tutarak kutlamalarını emreder. Yerli-

yabancı, Müslüman-Hıristiyan, zengin-fakir, kadın-erkek, siyah-beyaz, dünyanın hemen her yerinde iç içe yaşayan ve farklı inanç gruplarından insanlarla yüz yüze gelen biz Müslümanların kısaca izaha çalıştığım bu hususu herkesten daha çok hatırlamaya ihtiyacı olduğu kanaatindeyim. Yani İslam harici dinlere saygı ve o din mensuplarının kutsal anlayışlarına saygı göstermek bizim dini bir görevimizdir.

Kutsala saygı ve dini değerlere layıkıyla Mukabelede bulunma hissinin, bizim bu çalışmayı hazırlarken dikkat etmemiz gereken asıl nokta olacağını vurgulamak isterim. Dünya dinlerinin özellikle ilahi dinlerin yaşadığımız bu dünyanın yaşanabilir bir hal almasına katkısı muhakkak ki önemlidir. Bu durumun önemini kavrayarak diğer dinlerle ilgili farklı görüş ve düşüncelere sahip Musa Carullah Bigiyef'in düşünce dünyasında seyahat ederek onun konuya bakışını aktarmaya çalışacağız.

Bu çalışmada kıymetli zamanlarını ayırarak yardımlarını esirgemeyen, bilgi ve birikimlerini aktaran ve kaynak desteğinde bulunan Yrd. Doç. Dr. İbrahim MARAŞ hocama, değerli ve çok kıymetli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Baki ADAM hocama, çalışmalarına yön vererek ve beni gayretlendirerek çalışmamı tamamlamam konularındaki katkılarından dolayı sonsuz teşekkürler ediyorum.

Ankara 2007

Yakup KAYHAN

GİRİŞ

19. yüzyılın sonlarında dünyanın neredeyse geneline hakim olan pozitivizm ve pozitivizmin yol açmış olduğu her türlü dinî ve kutsal değerlerin inkârına kadar uzanan süreç, 21. yüzyılın ilk çeyreğini yaşadığımız şu günlerde tam aksi bir istikamette yol almaktadır. Küreselleşmenin getirdiği sosyal boyutlu hemen her problemin çözümünde yetersiz kalan dinden bağımsız beşeri tecrübe, dinden bu çerçevede medet ummakta ve yardım dilemektedir.

Farklı dine, kültüre ve dünya görüşüne sahip insanların birbirleri ile münasebet kurmaları ilk defa gerçekleşmemiş, tarihte ilahi dinler dediğimiz İslamiyet, Hristiyanlık ve Yahudilik dinlerine mensup insanlar arasında olumlu ilişkiler kurulmuştur. İslam, Hristiyanlık, Yahudilik ve bunların kutsal kitapları, diğer din mensuplarını nasıl isimlendirdikleri konumuz açısından önemlidir.

Kur'an-ı Kerim herkese "Ey İnsanlar!" diye hitap ederek onları muhatap almakta, bu hitabı kabul edip benimseyenler Müslüman ötekiler ise küfür ve şirkte bulunanlar olarak kabul edilmektedir. O'na inanmayanlar kafirler ve puta tapanlar olarak görülmekte ancak Yahudiler ve Hristiyanlar ayrı bir yere konmaktadır. Kur'an bu hususa şu ayeti ile temas eder: *"Deyiniz ki: "Biz Allah'a, bize indirilen Kur'an'a, keza İbrâhim'e, İsmâil'e, İshak'a, Yâkub'a ve onun torunlarına indirilene ve yine Mûsâ'ya, İsâ'ya, hülâsa bütün peygamberlere Rab'leri tarafından verilen kitaplara iman ettik. Onlar arasında asla bir ayrım yapmayız. Biz yalnız O'na teslim olan Müslümanlarız."*¹

¹ Bakara, 2/136

İncil ise iyi niyet sahibi herkese hitap ettiğini, insanlar arasında ayrım olmadığını belirterek ötekileri çoğunlukla komşu olarak nitelendirmektedir. Tanrı herkesin babası² ilan edilmiş, İsa Mesih'in herkese yakın olduğu³ vurgulanmıştır. Böylece Hristiyanlığın bir ayrım yapmadan herkesi eşit gördüğü kabul edilmiştir.⁴ İncil'deki bu ifadeler biraz daha ileri seviyede tutularak Tanrı'nın sevgisi ile komşunun sevgisi tek bir emir⁵ olarak kabul edilse de uygulamadaki farklılıklar ve konsil toplantılarında alınan kararların bu çerçevenin çok dışında olduğu ifade edilebilir.⁶ İncil'deki bu misyonu yerine getirmeye çalışan kilise zamanın icaplarına uygun hareket ederek iki temel yaklaşımı önemsemiştir. Bunlardan biri insanların kurtuluşa ulaşmasında bilginin ve aklın rolünü göz önünde bulundurarak İncil'in tebliğine önem vermek, diğeri daha önce Hristiyan memleketler ve misyon alanı diye ikiye ayrılan dünyayı bir bütün olarak ele almak ve öteki olarak nitelendirilen diğerlerini bu çalışma ile tek kurtuluş vasıtası kabul edilen İncil ve Hristiyanlığa sokmak amaçlanmıştır.⁷ Yapılan bu çalışmalar sistemli olarak günümüzde Katolik Hristiyanlar tarafından sürdürülmektedir.⁸ II. Vatikan Konsülünde Hristiyanlık dışındaki dinlerin mensupları ile diyaloga girilmesi kararlaştırılmış, Yahudilerden, Müslümanlardan, Hindulardan, Budistlerden saygıyla bahsedilmiş ve onların inançları ise Hristiyanlık açısından övülmüştür.⁹ Bu övgünün nedeninin ise Katolik Hristiyanların diğer dinlerin mensupları ile niçin diyaloga girme ihtiyacı hissettiklerini anlayabilmek için tarihsel sürecin dikkatlice incelenmesiyle cevap

² Matta, 5:45

³ Markos, 3:32-35

⁴ Galatyalılar, 3:28-29

⁵ Matta, 5:44-45

⁶ Ali İsra Güngör, Vatikan, Misyon ve Diyalog, Töre Yayınları, Ankara, 1997, s. 124

⁷ Güngör, s.125

⁸ Baki Adam, "Dinler Arası Diyalog: Modern Dünyada Misyonerliğin Yeni Yüzü"

<http://fortuna.divinity.ankara.edu.tr/~adam/> s.1

bulabileceği kanaatindeyiz.¹⁰ Özellikle Katolik Hristiyanların diğer dinlere mensup insanlarla ilişkiler kurmanın bütün insanları kurtuluşa götürmek olduğunu belirterek, kurtuluşun sadece Katolik kilisesinden geçtiği anlayışına sahip olunduğu görülecektir. Daha da önemlisi Katolik kilisesinin diğer dinlere mensup olanlarla ilişkiler kurmayı onları Hristiyanlaştırma faaliyetlerinde kullandığı bir metod olduğu açıkça görülecektir.¹¹

Kutsal kitapların mesajları onları kabul edenlere ve uygulamaya koyanlara kurtuluş ve başarı vaat etmektedir. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam da bu anlamda kendi mensuplarına kurtuluş vaat etmekte ve bu kurtuluşu kendi kurallarına uymakla garanti etmektedir. Bu kurtuluş ilahi kitaplarda¹² ifade edilmektedir. Kur'an-ı Kerim'in vaat ettiği kurtuluş ise samimi inananlara ve Kur'an'a uyanlara cennet ödülüdür.¹³

Müslüman müfessirlerden bir çoğu Kur'an-ı Kerimde ki şu ayetin “*Şüphesiz iman edenler; yani Yahudilerden, Hristiyanlardan ve Sabilerden Allah’a ve Ahiret gününe hakkıyla inanıp, Salih amel işleyenler için Rableri katında mükafatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur. Onlar üzüntü de çekmeyeceklerdir.*”¹⁴ ifadelerinden yola çıkarak müslüman olmayanlar için özellikle de inançlarında samimi olan ve iyi işler yapan Yahudi, Hristiyan ve Sabiler için kurtuluşun mümkün

⁹ Baki Adam, “Dinler Arası Diyalog: Modern Dünyada Misyonerliğin Yeni Yüzü”

<http://fortuna.divinity.ankara.edu.tr/~adam/> s.1

¹⁰ Bu süreç için bakınız: Baki Adam; “Dinler Arası Diyalog: Modern Dünyada Misyonerliğin Yeni Yüzü” <http://fortuna.divinity.ankara.edu.tr/~adam/> s.1-4

¹¹ Baki Adam, “Dinler Arası Diyalog: Modern Dünyada Misyonerliğin Yeni Yüzü”

<http://fortuna.divinity.ankara.edu.tr/~adam/> s.4

¹² Mezmurlar, 67:1-5; İşaya, 59:1; Yaşaya, 66:2; Matta, 5:3-12; Markos, 12:33; Luka, 2:29, 7:50; Markos, 5:34; Luka, 7:1-10; Matta, 15:21-28

¹³ Bakara, 2/62; Maide, 5/69

¹⁴ Bakara, 2/62

olabileceği yorumları yapılmıştır. Diğer din mensuplarının kurtuluşunun Tanrı'ya bütün kalbiyle inanmaktan geçtiğini İncil ve Tevrat'ta da görmek mümkündür.¹⁵

İslam'da dini çoğulculuk için, diğer din mensuplarına saygıyı ön plana çıkararak müslüman olmayanları tanımalarını ayrıca İslam için “*Dinde zorlama yoktur*”¹⁶ ifadesini kullanır. İslam'a çağrı onların (diğer din mensuplarının) özgürlüğüne saygı duymakla birlikte yapılması üzerinde durmaktadır. Bu durum “(Resulüm!) *Sen Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et. Rabbin, kendi yolundan sapanları en iyi bilendir.*”¹⁷ ayetiyle de açıklanmaktadır. Bütün bunlar şüphesiz “*Allah dileseydi sizleri bir tek ümmet yapardı; fakat size verdiği yol ve şeriatlerde sizi denemek için böyle yaptı. Öyle ise iyi işlerde birbirinizle yarışın. Hepinizin dönüşü Allah'adır. Artık size üzerinde ayrılığa düştüğünüz şeylerin (gerçek tarafını) O haber vermektedir.*”¹⁸ ifadelerinin daha iyi anlaşılması için gönderilen ilahi beyanlardır.

Kur'an-ı Kerim de sık sık insanlara “*Öyleyse dileyen iman etsin, dileyen inkar etsin.*”¹⁹ diye hitap etmektedir. Yine Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de Peygamberimiz Hz. Muhammed'e hitaben “*Eğer Rabbin dileseydi yeryüzündekilerin hepsi elbette iman ederlerdi. O halde sen, inanmaları için insanları zorlayacak mısın?*”²⁰ buyrulmaktadır. Bu ayetlerle İnsanların seçimlerinde özgür oldukları, peygamberlere ve aynı zamanda insanlara düşen tebliğ, açıklama, anlatma görevinin sonunda her şeyin Allah'ın takdirinde olduğu ve O'na havale edildiği açıklanmaktadır.

¹⁵ Markos,12:33,5:34; Luka, 12:29, 7:50, 7:1-10, 10:29-37; Matta, 15:21-28; Yuhanna, 4:21-23

¹⁶ Bakara, 2/256

¹⁷ Nahl, 16/125

¹⁸ Maide, 5/48

¹⁹ Kafirun, 109/6

²⁰ Yunus, 10/99-100

Hristiyanlar için İsa Mesih'in meseller yoluyla hatırlattığı problem aynıdır ki kişi iyi tohum ve delice otunun birlikte büyümesi için izin vermelidir. Krallığın ürünü müteakip mevsimlerin yanı sıra farklı toprak tiplerine ve sulama türüne bağlanmış böylece hiç kimsenin şöyle olsaydı veya böyle olsaydı demeye güç yetiremeyeceği düşünülmüş ve bu da Hz. İsa'nın havarilerine *“Onlar dedi ki; Babanın kendi hakimiyeti altına koyduğu zamanları yahut onları bilmek size ait değildir”*²¹ diye söylediği beyanlara bağlanmıştır.²²

Yine Yeni Ahit Hristiyanlardan tüm insanlara karşı merhametli olmalarını ister. *“Çünkü aranızda olan her adama bana verilen inayet ile diyorum, kendisi hakkında düşünmek lazım geldiğinden fazla düşünmesin; fakat Allah'ın herkese tevzi ettiği iman miktarına göre itidal ile düşünsün.”*²³ *“Rabbin gelişini bekleyin. O, karanlığın gizlediklerini aydınlığa çıkaracak, yüreklerdeki amaçları açığa vuracaktır. O zaman herkes Tanrı'dan yapısına düşen övgüyü alacaktır.”*²⁴ Burada vurgulanması gereken hususlardan biri Hristiyanların iyileri ve günahkarları dikkate alıp, tüm insanlara dinleri fark etmeksizin ulaşmaya çalışırken, onların hepsinin bir gün Tanrı'nın iradesine döneceklerini ve bir gün O'nun krallığını tanıyacaklarını ümit etmeleridir. İnsanlara saygı ve sevgi çerçevesinde yaklaşırken onların Tanrı'nın Krallığına girecekleri düşünülür. İnanmayanların sevilmesinin ve beklenilmesinin sebebi de budur. Bunun yöntemini ise İsa Mesih Hristiyanlara şöyle öğretir: *“Aynı şekilde gökte, tövbe eden tek bir günahkar için, tövbeyi gereksinmeyen 99 kişi için duyulandan daha büyük sevinç duyulacaktır.”*²⁵ Bundan dolayı Hristiyanlar diğer

²¹ Resullerin İşleri, 1-7

²² Maurice Borrmans, “Kur'an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes'de Dini Çoğulculuk ve Sınırları”, Çev: Süleyman Turan, Marife Dergisi, Yıl, 2004, sayı, 2, s. 267-278

²³ Romalılar, 12:3

²⁴ I. Korintoslular, 4:5

²⁵ Luka, 15: 1-7

din mensuplarına büyük sevinç duyacak ve onların bir gün kendi inançları sayesinde Tanrı'nın Krallığını kabul edecekleri ümidini taşıyarak hareket ettikleri görülür.

İslam'ın; beşeriyet tarihinin en son vahyi olduğu, bir başka deyişle İslam'ın belirli bir şekilde bütün vahyin bir nevi hülasası olduğu kabul edilmiş ve bunun da vahiy döneminin sonuna geldiği kabul edilerek İslam doğuda ve batıda her dinin en temel çekirdeğini temsil eden “ana gerçeğe “ dönüş olarak kabul edilmiştir.²⁶ Buna göre “değişmez din” ya da “değişmez hikmetin” yalnızca bu tek ve ana gerçeğin tasdikinden ibaret olduğu, bu tek gerçek ise İslam'ın kendine vermiş olduğu ad kabul edilmiştir.²⁷ Kur'an-ı Kerim inanç bakımından insanları Müşrik, Ehl-i Kitap ve Müslüman olmak üzere üç kategoride ele almaktadır. Yine Kur'an-ı Kerim'de dini gelenek bakımından Müslümanlardan farklılıkları en az seviyede olan din mensupları olarak Hristiyanlar ve Yahudiler sayılmakta, onlarla tevhit anlayışı, ahiret inancı, salih amel bakımından bu dinlerin mensupları ile ortaklıktan bahsedilmekte ve onlarla ortak olan hususlarda birleşmeye çağırmakta ve şöyle buyurmaktadır: ” *Deyin ki: Bize indirilene de, size indirilene de inandık. Bizim Tanrı'mız da, sizin Tanrı'nız da birdir. Biz O'na teslim olanlarız.* ”²⁸

Dinlerin aşkın birliğinden bahsederken onun dış formlarını bozmadan dinlerde var olan ve aşkın birliğe yol açan dinin iç boyutları hakkında konuşmak olduğunu belirten Nasr bu konu hakkında şunları söylemektedir: “*İnsanlığın bir çok dinlere sahip olmadığını düşünmek imkansızdır. Zatı Mutlak, alemde bir çok din göndermiştir ve belirli bir dinin taraftarı için Zatı mutlak o dindedir. Bu sebepten*

²⁶ S.Hüseyin Nasr, Söyleşiler, tashih: Meral Kuzu, İnsan Yayınları, İstanbul 1996, s.50

²⁷ Nasr, a.g.e. , s.50

²⁸ Ankebut, 29/46

dinlerin aşkın birliği hakkında yorum yapanlar bütün otantik geleneklerin tanıdığı bir iç özün, bir iç yapının olduğunu düşünmektedirler ve dışsal formlar ile değil yalnızca dinin bu içsel boyutları yolu ile onların aşkın birliği ortaya çıkmaktadır. İslam'da, dinin aşkın birliği hakkında Kur'an gayet açıktır. Mesela Kur'an açıkça şöyle söylemektedir. “ Her kavme peygamber yollanmıştır.” ve “ biz Allah'ın peygamberleri arasında fark yapmıyoruz.” Kur'an'ın mesajının bu görüşü İslam Tarihi boyunca özellikle İslam dininin başka dinlerle temaslarının olduğu bölgelerde Kur'an'ın bu görüşünü gönülden kabul eden bir İbn Arabi ve Celaleddin Rumi gibi şahsiyetlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.”²⁹

Bu ifadelerden de anlaşılan odur ki küçülen dünyada aşkın birlik ya da dinlerin birliği ihtiyaç olduğu için ve Kur'an'ın bu konudaki adil söylemleri dikkate alındığında ortaya çıkan bir durumdur ve gerçekliktir. Dinler arası etkileşim ve temas söz konusu olduğu müddetçe vazettikleri ilahi birliğin vurgulanması gerekmektedir. Hem Yüce Allah'ın adil ve merhametli olmasından bahseden bütün dinlerin hiçbir insanın ilahi mesajdan mahrum bırakılmadığını bu gerçeği ise Kur'an-ı Kerimdeki her ümmete bir peygamber gönderildiği gerçeği ile ortaya koymaktadır.³⁰

Batıda yapılan çalışmalarda da dini çoğulculuk meselesi ele alınmıştır. Mesela Mircea Eliade; evrimci bir din anlayışına karşı çıkmış, çok kişi tarafından bir dinin büyüklüğü, güzelliği veya hakikatı açısından başka bir dine tabi kılınamayacağından bahsetmiştir.³¹ Wilfred Cantwell Smith inanç ve iman arsında bir ayırım yapmış ve dini iman temeline oturtmuştur.³² Reno Guenon; dini geleneklerin

²⁹ Nasr, a.g.e. , s. 51

³⁰ Nasr, a.g.e. , s. 104

³¹ S.Hüseyin Nasr, Makaleler, Tercüme: Şahabeddin Yalçın, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 27

³² Nasr, a.g.e. , s. 28

kalbinde zaman ve mekan tanımayan ezeli, ebedi ve evrensel hikmet bulunduğunu söylemektedir.³³ Frithjoh Schoun ve Huston Smith; sadece Allah'ın mutlak olduğunu yani ancak O'nun "ben" diyebileceğini iddia eder.³⁴ Bu bakış açısına göre ise beşeri kabın belli bir dinin dünyevi tezahürüne rengini verdiğini ancak Yüce Allah'ın derin bir anlamda bu kabı onun biçimini ve rengini önceden seçtiğini gelen vahyin ise buna göre şekillendiğini söylemektedir. Aynı zamanda çeşitli dinlerden gelen batını sesler, aynı hakikatı farklı dillerde ifade ediyor gibidirler.³⁵ Dinlerde ki dışsal hakikatlerin taban tabana zıt olsa da içsel anlamda aynı manayı ifade ettiği, bununla da dinlerin birliği hedeflendiği düşünülmektedir.³⁶

Dünya Dinlerinin özellikle İlahi Dinlerin yaşadığımız bu dünyanın yaşanabilir bir hal almasına katkısı muhakkak ki önemlidir. Bu durumun önemini kavrayarak diğer dinlerle ilgili farklı görüş ve düşüncelere sahip olan Musa Carullah Bigiyef'in düşünce dünyasında seyahat ederek onun konuya bakışını aktarmaya çalışacağız. Düşüncelerini aktarırken özellikle Dinler Tarihi açısından önemine değinerek fikirlerini kendi ifadelerini kullanarak aktarmaya gayret göstereceğiz.

Çalışmamıza Dini Çoğulculuk kavramını ele alarak dinlerin çokluğu meselesine kısaca göz attıktan sonra dinlerin birliği ve kurtuluş vasıtası olarak dinlerin eşitliği konularına değineceğiz. Daha sonra Klasik İslam düşüncesinde dini çoğulculuk kavramını ele alırken kelamcıların ve mutasavvıfların bu konu hakkındaki düşüncelerine değineceğiz.

³³ Nasr, a.g.e. , s.30

³⁴ Nasr, a.g.e. , s.32

³⁵ Nasr, a.g.e. , s. 34

³⁶ Nasr, a.g.e. , s. 34-35

Musa Carullah Bigiyef'in düşünce dünyasını ele alırken konuyu iki bölümde incelemeye çalışacağız. Birinci bölümde yaşadığı dönem ve öncesindeki yenilik hareketlerini ve Carullah'ı etkileyen fikirlere değinerek konunun mazideki boyutunu ele almış olacağız. Daha sonra bu fikirler etkisinde Musa Carullah'ın İslam anlayışını ve Kur'an mantığını anlatarak onun olaylara bakışında etkili olan fikri alt yapının oluşmasındaki perspektifi anlamaya çalışacağız. Daha çok Hüseyiniye Medresesinde dinler tarihi derslerini verirken gündeme gelen düşüncelerini aktaracağımız Carullah'ın, Dinler Tarihi ile ilgili yapmış olduğu çalışmalarını da burada zikredeceğiz.

İkinci bölümde daha önce oluşturulmuş olan düşünce dünyasındaki alt yapıdan hareketle Carullah'ın dini çoğulculuk görüşünü, özellikle de İlahi Rahmetin Umumiliği konusundaki düşüncelerini kendi fikirleri doğrultusunda sunmaya çalışacağız. Konunun dağılmaması için daha çok Carullah'ın bu konulardaki delillerini sunarak anlatmak istediklerini kendi dilinden aktarma düşüncesindeyiz. Konuları aktarırken İlahi rahmetin tüm insanlığı kapsadığı hakkındaki düşünceleri, Allah'ın mükafaat ve ceza vermesi, Allah'ın azabına dilediğini uğratması, Şirk koşma meselesi, Meleklerin yerdekiler için mağfiret dilemesi ve Hristiyanların bağışlanması meselesi konularını başlıklar altında vermeyi gerekli gördük.

Son olarak Musa Carullah Bigiyef'in İlahi Rahmetin Umumiliği hakkındaki düşüncelerine karşı yapılan tenkitleri olumlu ve olumsuz ayırımı yapmadan birlikte vererek; fikirlerini şiddetle eleştiren Mustafa Sabri ile bir anlamda onun fikirlerini destekleyen açıklamalarda bulunan Rızaeddin b. Fahreddin'in görüşlerini açıklamaya gayret edeceğiz.

C- DİNİ ÇOĞULCULUK KAVRAMI

1) Çok Dinli Dünya

Dinin, insanlık tarihinde çok önemli bir yeri bulunan, insanla birlikte var olan, insanı ayakta tutan temel esasların başında gelen bir kurum olduğu görülmektedir.³⁷ Kur'an-ı Kerim'de din kelimesi iki tarafı hedef alan; biri Allah'a nispetle, hakim olma, itaati altına alma, hesaba çekme, cezalandırma; öteki de kula nispetle boyun eğme, itaat etme, teslim olma anlamlarını içinde bulundurur. İşte bu iki münasebeti (ilişkiyi) düzenleyen kanun, nizam, yol din olarak adlandırılmaktadır.³⁸ Geniş anlamıyla Kur'an-ı Kerim'de din terimi ile yüksek bir otoriteye boyun eğme, O otoritenin emir ve yasaklarına uyma; bunlara uygun yaşadığı takdirde mükafat, aksi takdirde ise ceza göreceğine inanma şeklinde bir hayat nizamının kastedildiği anlaşılmaktadır.³⁹

Arapça bir kelime olan “din” sözcüğü söyleyiş şekli değişmeden dilimize geçmiş, fakat her toplumda “din” kavramı için farklı kelimeler kullanılmıştır.⁴⁰ İstilahî olarak din ise, Yüce Allah'ın, kullarının kendisi vasıtası ile hakka ulaşmaları için peygamberleri aracılığı ile akıl sahibi insanlara tebliğ ettiği, onları dünya ve ahiret mutluluğuna kavuşturan sistem, Allah'ın koyduğu hükümler anlamında olduğu bununla da hem inanç hem de ameli boyutunu kapsadığı belirtilmektedir.⁴¹ Aynı zamanda din; insanlarda uzun süreli, geniş kapsamlı ve güçlü güdüler yerleştirmeye

³⁷ Günay Tümer– Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1993, s.1

³⁸ Tümer - Küçük, s.3. Kur'an'da ve Dinler Tarihi geleneğinde din teriminin anlamları ve kullanımları ile ilgili olarak bkz. Günay Tümer, “Din” DİA, İstanbul, 1994, V, s. 312-320

³⁹ Tümer - Küçük, s.3

⁴⁰ Din kelimesinin çeşitli kullanımları için bakınız: Tümer-Küçük; s. 4-5

⁴¹ İslam Ansiklopedisi, ‘Din’ terimi, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, V,

alışan bir semboller sistemi olarak da tanımlanmıř⁴² ve bylece onun sembolik ve fonksiyonel yönü vurgulanmak istenmiştir.

Din; insanın hayatının anlamını ve amacını açıklayan bir sistem olarak hizmet vermektedir. Bu yönüyle din; sosyal temelleri bulunan,⁴³ insan hayatında özel anlam taşıyan sıra dışı olaylarla ilgilenen,⁴⁴ hatta ister inanan isterse inanmayan olsun hiçbir maddi gücün insanları koruma ihtiyaına cevap vermediği anlarda metafizik bir gten yardım isteme eğilimlerinin karşılığı olan bir gerçekliktir. Bu eğilimlerin ve yönelmelerin tamamı dinin kökeni olarak kabul edilmektedir.⁴⁵

Dinin kökeni hakkında David Hume, stn gler karşısında duyulan korkuyu⁴⁶; Nietzsche, insanın felaketten ve darlıktan kurtulması için ortaya çıkan ihtiyaı⁴⁷; Feuerbach, insanın doğal gler karşısındaki savunmasından doğan tanrı tasavvurunun uzantısı⁴⁸; Engels ise insanların güçsüzlükleri olarak görmektedirler.⁴⁹

⁴² nver Günay,; “Türkiye’de Toplumsal Değişme ve Din”, Türk Yurdu Dergisi, c.17,1997, s. 80-90 ; .Günay, Din Sosyolojisi, İnsan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul , 2000, s. 197

⁴³ N.G. Holm, Din Psikolojisine Giriş, ev:Abdulkерim Bahadır, İnsan Yay., İstanbul, 2004, s. 23-24

⁴⁴ Holm, s. 24-25

⁴⁵ Abdurrahman Kasapoğlu, “İnsanın çaresizliği ve Fıtratın Uyanışı” Kelam Araştırmaları 3, 2005, s. 61-90, Ayrıca dinin kaynağının insanın aresizliğiyle temellendiren teoriler için bakınız: İbrahim Agah ubuku, “İnkarcılıktan Doğan Bunalımlar” AÜİFD, cilt XX, 1975, s. 8-9; Sigmund Freud, Uygarlık Din ve Toplum, ev: Selçuk Budak, teki Yayınevi, Ankara, 1997, s. 206-208 ; Mehmet Aydın, “Ateizm ve ıkmazları”, AÜİFD, sayı XXIV, Ankara, 1981, s. 196; Hayati Hökelekli, Din Psikolojisi, TDV Yayınları, Ankara, 1983, s. 87-88

⁴⁶ Macit Gökberk, Felsefenin Evrimi, MEB Yayınları, İstanbul, 1979, s. 69; İ. Çalışkan, Kur’an ‘da din Kavramı, Ankara Okulu yayınları, Ankara, 2002, s. 156

⁴⁷ Friedrich Nietzsche, Aforizmalar, ev: Sedat Umran, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 115

⁴⁸ J.L. Cox, “Kutsalı İfade Etmek”, Din Fenomenolojisine Giriş, ev: Faruk Aydın, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 86

⁴⁹ Mustafa Aydın, Kurumlar Sosyolojisi, Vadi Yayınları, Ankara, 2000, s. 165 ; Dinin kaynağı hakkında çeşitli düşünceler ileri srlmştir. Bunlar için bakınız: Voltaire, Felsefe Sözlüğü, ev: Lütfi Ay, MEB Yayınları, İstanbul, 1995, II, s.305 ; Henri Bergson, Ahlak ile Dinin iki Kaynağı, ev: Mehmet Karasan, MEB Yayınları, Ankara, 1962, s.102-110 ; A.Hamdi Akseki, İslam Dini, Nur Yayınları, Ankara, 1983, s. 10 ; M.Abdullah Draz, Din ve Allah İnanı, ev: Bekir Karlığa, Bir Yayıncılık, İstanbul, s.137 ; şaban Kuzgun, Dinler Tarihi Dersleri, E Yayınları, Kayseri, 1993, s.34 ; Abdulkерim Bahadır, İnsanın Anlam Arayışı ve Din, İnsan Yayınları, İstanbul, 2002, s. 127, 141 ; Sadık Kılıç, Fıtratın Dirilişi, Nehir Yayınları, İstanbul,1991 s.29 ; Recep Yaparel, “Depresyon ve Dini İnançlar ile Tabiatüstü Nedensel Yüklemeler Arasındaki İlişkiler” DEÜİFD, sayı 8, 1994, s. 289

İnsanın sadece bir yönüne hitap eden durumlardan herhangi birine indirgenmesine karşı çıkan bir anlayışa göre din, ruhi hayatın tamamını kapsadığı ve bir tek boyutuyla ele alınmasının yanlış olacağı belirtmektedirler.⁵⁰

Kur'an-ı Kerim insanın doğuştan Tevhid inancına hazırlıklı, uygun, yatkın, dini kabul edip uymaya meyilli, Allah'ı tanımaya ve iman bilincine varmaya yönelik kapasiteye sahip, ilahi gerçekleri benimsemeye yetenekli olarak kısacası "fitrat üzere" yaratıldığını açıklar.⁵¹ Ayrıca Kur'an'da insanın başına gelen ve Allah'a yönelme eğilimini ortaya çıkaran çeşitli durumlardan bahsedilmektedir. Mesela, felaketler, tehlike ve zorluklar, denizin ve karanın karanlıklarıyla karşı karşıya bulunmaları,⁵² denizde dalgalar tarafından kuşatılmaları,⁵³ kasırga ve dalgaların gemileri sarması,⁵⁴ denizde sıkıntıya uğramak,⁵⁵ insanlara bir zarar dokunması,⁵⁶ sıkıntı,⁵⁷ şer,⁵⁸ darlıkların olması⁵⁹ gibi tasvir ve anlatımlarla dile getirmektedir.

Böyle yaşanan anların insanları gerçek tanrıya ulaşmalarında daha belirgin hale geleceğinden söz edilerek⁶⁰ bu gibi durumların dini yalnız Allah'a has kılınmasına, sadece O'na kulluk edilmesine ve O'nun kendilerini kurtarmasını istemelerine sebep olacağı düşünülmektedir.⁶¹ Ayrıca insanların başlarına gelen tehlikeler sona erdikten sonra geri dönülen dini yöneliş ise geçici tevhid olarak

⁵⁰ Mircea Eliade, Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu, Çev: Mehmet Aydın, Konya, 1995, s. 60-61

⁵¹ Rum, 7 / 172

⁵² En'am, 6 / 63-64

⁵³ Lokman, 31 / 32

⁵⁴ Yunus, 10 / 22-23

⁵⁵ İsra, 17 / 16

⁵⁶ Zümer, 39 / 8

⁵⁷ Nahl, 16 / 53-54

⁵⁸ Fussilet, 41 / 51

⁵⁹ Yunus, 10 / 12

⁶⁰ Suat Yıldırım, Kur'an'da Uluhiyet, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 323

⁶¹ Muhammed Esed, Kur'an'ın Mesajı, çev: Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İşaret yayınları, İst., 1997, s.840

nitelendirilmiş⁶² bu durumun bile gerçek dini inanışın varlığını ortaya koyduğu belirtilmiştir.⁶³

Günümüzde yaşayan insan topluluklarının çeşitli dini inançlara sahip oldukları ve bu inançları ile de başka din mensuplarını çeşitli yollarla tanıma ve münasebet kurma çabaları gelişerek artmıştır. Bu sayede kendi dini inançları dışındaki dini öğretileri tanıma fırsatı bulmuşlardır. İnsanların yakın ticari, siyasal, kültürel, dini, vb. ilişkiler ile hem birbirleri hakkında bilgi sahibi olmaları imkanı doğmuş hem de dini inanışlar arasında rekabet ile misyonerlik faaliyetleri ortaya çıkmıştır.⁶⁴

Kutsal kitaplar dinin kaynağını ilk insana ve dolayısıyla onu yaratan Allah’a bağlamaktadır. İslam’a göre dinin kaynağı ilahidir. Yüce Allah bütün peygamberleri tevhid esasını tebliğ etsinler diye her peygamberi kendi kavminin dili ile gönderilmiştir. İbrahim suresinde Yüce Allah: *”Kendilerine apaçık anlatabilsin diye her peygamberi kendi kavminin dili ile gönderdik.”*⁶⁵ buyurmaktadır. Bu açıdan ilahi din, Allah tarafından peygamberleri ile insanlık alemine gönderilen, kök ve özde, tevhid’e, tek tanrıya dayanan kitaplı ve peygamberli dinlerdir.⁶⁶

Yahudiler ve Hristiyanlar sadece kendilerinin cennete girebileceklerini ileri sürüp tartışmaya girmektedirler. Onlardan her biri doğru yol olarak kendi dinini ileri sürmekte karşısındakinin ancak o dine girmekle kurtulabileceğini söylemektedir.⁶⁷ Buna karşılık Yüce Allah onları Allah’a ortak koşulmayan İbrahim’in dinine uymaya çağırır.⁶⁸ Çünkü ayet Hz. İbrahim’in, *“Rabbı (İbrahim’e) İslam ol demişti, O*

⁶² Sadık Kılıç, İslam’da Sembolik Dil, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 148

⁶³ Kılıç, a.g.e., s.149

⁶⁴ Tümer - Küçük, s.16

⁶⁵ İbrahim, 14/4

⁶⁶ Tümer - Küçük, s.175

⁶⁷ Bakara, 2/111

⁶⁸ Bakara, 2/113 ve 135

*da Alemlerin Rabbine teslim oldum dedi.”*⁶⁹ şeklinde İslam yolunu tutup teslim olduğunu belirtmektedir. Bu yol diğer peygamberlerin de yoludur: *“Allah’a, bize indirilene, İbrahim’e, İsmail’e, İshak’a, Yakub’a ve torunlarına indirilene; Musa ve İsa’ya verilene ve onlar arasında bir ayrım yapmayız, biz Allah’a teslim olanlarız deyin.”*⁷⁰ Kur’an bütün peygamberlerin yolunun “İslam” olduğunu, onların Müslüman olarak ölmeyi çocuklarına vasiyet ettiklerini⁷¹, Allah’a kendilerini teslim olanlardan kılması, nesillerinin de “teslim” olan bir ümmet göndermesi için duada bulunduklarını⁷² zikredip şu soruyu yöneltmektedirler: *“Yoksa siz İbrahim, İsmail, İshak, Yakub ve torunlarının Yahudi yahut Hristiyan olduklarını mı söylüyorsunuz? Deki: “Siz mi daha iyi bilirsiniz yoksa Allah mı?”*⁷³ Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere yeryüzünde varlık gösteren bütün insanların insanüstü bir varlığa inandığı, bu inancı gereği bazı ritüelleri yerine getirdiği ve bu yapılan ritüeller aracılığı ile de diğer alemde (ahiret hayatında) kurtuluşa ermeyi hedeflediği aşıkardır.

2) Dinlerin Birliği

Her toplumsal fenomen gibi dini fenomen de son derece karmaşık bir yapıya sahiptir. Oadaki bütün değerleri ve manayı kavramak için dini fenomenin çok çeşitli yönleriyle ele alınması gerektiği vurgulanmaktadır.⁷⁴ Bundan dolayı her bilim adamının dine yaklaşımı diğerlerinden farklı olduğundan birçok din tanımı ortaya çıkmıştır.

⁶⁹ Bakara, 2/131

⁷⁰ Ali İmran, 3/84

⁷¹ Bakara, 2/132

⁷² Bakara, 2/128

⁷³ Bakara, 2/140

⁷⁴ Mircea Eliade, Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu, çev: Mehmet Aydın, Din Bilimleri Yayınları, Konya, 2004, s. 4

Durkheim, dinin diğer kurumlar gibi toplumsal bir işlevi olduğunu⁷⁵; Marx ve Engels, sömürülenler için bir teselli ve telafi, sömürenler için ise kendi toplumsal denetimlerini sürdürmeye yardım eden bir işlevi yerine getirdiğini⁷⁶; Parsons ise, ampirik olmayan değer koruyucu karakteri ile nitelenen bir inanç sistemi olduğunu belirtmektedir.⁷⁷ Bazıları da dine; hayat, kainat ve insan kapsamlı bir bakış, bir hareket sistemi veya insanın, hayatın anlamı ve gayesi meselesiyle ilgilenmesi, bu meseleye cevap olmak üzere benimsediği kanaatler şeklinde⁷⁸ yaklaşmaktadır. J.Wach da, dinin psikolojik, kültürel ve toplumsal bir gerçeklik olduğu için incelendiğine dikkat çekmektedir.⁷⁹

İnsanın tutum ve davranışlarını, insanlar arası ilişkilerini, toplumsal hayatı belirleyen temel kurumlardan biri olarak sürekli varlığını sürdüren din, insan ve toplum hayatında son derece önemli bir kurum olarak her devirde varlığını sürdürmüştür.⁸⁰ Din, insanın evreni nihai olarak anlamlı olacak şekilde tanımlama arayışı olarak kabul edilmektedir.⁸¹

İnsanın dini hayattaki yerini ve önemini anlatan Günay Tümer bu konu ile ilgili olarak şunları söylemektedir: *“Kendi varlığının ve kendisi dışında kainatın varlığının bilincine ulaşan insan, içten bir zorunluluk ve sezgi ile Yüce Allah’ın varlığı bilincine ulaşır. Çünkü kainatın varlığı ile kendi varlığı üzerinde düşünen, bu*

⁷⁵ Mustafa Aydın, “Türkiye’de Din Sosyolojisi Çalışmaları”, Din Sosyolojisi, Der: Yasin Aktay- M.Emin Köktaş, Vadi Yayınları, 2. baskı, Ankara, 1998, s. 20

⁷⁶ Yasin Aktay, “Sosyolojinin Nesnesi Olarak Din”, Din Sosyolojisi, Der: Yasin Aktay- M.Emin Köktaş, Vadi Yayınları, 2. baskı, Ankara, 1998, s. 10

⁷⁷ G. Kehrer, “Din Sosyolojisi”, Din Sosyolojisi, Der: Yasin Aktay- M.Emin Köktaş, Vadi Yayınları, 2. baskı, Ankara, 1998, s. 19

⁷⁸ C.Y. Glock, “Dindarlığın Boyutları Üzerine”, Din Sosyolojisi, Der: Y.Aktay- M.E.Köktaş, Vadi Yayınları, 2. baskı, Ankara, 1998, s. 262

⁷⁹ Ünver Günay, Din Sosyolojisi, İnsan Yayınları, 3.baskı, İstanbul, 2000, s. 203

⁸⁰ M.Emin Köktaş, Türkiye’de Dini Hayat (İzmir Örneği), İşaret Yayınları, İstanbul, 1993, s. 11

⁸¹ Adil Çiftçi, Toplum Bilimi Yazıları, Bir Tutku Olarak Toplum Bilimi, Anadolu yayınları, İzmir 1999, s.18-19

iki varlık tarzının sebebi ve münasebetini araştıran insan, kainattaki bu ahenk ve düzene bakarak bütün bunları bir yaratanın bulunduğu inancına ulaşır. İnsanın tabiatüstü varlığa, Yüce Allah'a yönelmesi bu kudretli varlığa sevgi, korku ve niyazla bağlanması, emirlerine ve yasaklarına itaat ve sevgi ile karşılık vermesi, onun dini hayat içine girmesi demektir."⁸²

E. Durkheim, dini : “ *kutsal şeylerle ilgili inanç ve amellerden meydana gelen ve bu inanç ve amellerin ona inanıp bağlananları manevi bir birlik meydana getiren bir toplulukta birleştirdiği dayanışmalı bir sistem* ”⁸³ şeklinde tanımlayarak kutsalın toplum kaynaklı olduğunu kabul etmektedir. M. Eliade dinin özünü teşkil eden kutsal'ın, “*insan bilincinin yapısal bir unsurunu oluşturduğunu*”⁸⁴ ifade ederek dinin bir yönüyle aşkın diğer yönüyle de içkin bir özelliğe sahip olduğunu belirtmektedir.⁸⁵

İnsan, Allah'ın teklif ettiği hilafet emanetini kabul etmiş; insan, hayvan, bitki ve cansız varlıkların hukukunu koruyacağına söz vermiş böylece Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın ifadesiyle “*Allah'ın hukuk emini*”⁸⁶ olmuştur. Bu sebeple insanın çevresine bakması, olup bitenleri takip etmesi, ders alınacak yerler, kişiler, hareket ve davranışlar varsa bunlardan bir ders çıkarması ve eğer gerekiyorsa olaylara müdahale etmesi, başka toplumlarla da irtibat kurarak her alanda alış verişte bulunması lazımdır. Kur'an-ı Kerim şunları ifade etmektedir. “*Ey insanlar, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık. Tanışmanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık.*”⁸⁷ Şu halde insanların kabile, millet ve toplum olarak ayrı olmalarından maksat aralarında tanışmak, yakınlaşmak ve yardımlaşarak birliktelik oluşturmaktır. Bu noktada din

⁸² Günay Tümer, “Çeşitli Yönleriyle Din”, AÜİFD, c. 28, Ankara, 1983, s. 222

⁸³ Günay, s. 201

⁸⁴ Günay, s. 203

⁸⁵ Günay, s. 203

⁸⁶ M. Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, cilt 6, Azim Dağıtım, İstanbul, s. 342

⁸⁷ Hucurat, 49/13

devreye girerek insanları birleştiren temel unsur olmaktadır. İşte farklı dinlerin bir arada yaşamak durumunda kaldığında birbirleriyle olan ilişkilerinin ne şekilde olacağı, hangisinin diğerinden üstün olduğunu iddia ettikleri durumlarda problemin nasıl çözüleceği meselesi dini çoğulculuk konusunu gündeme getirmiştir.

Dinlerin insana yönelik temel amacı kurtuluş olunca dinlerin kendilerini anlamlı kılma çabası da bu kurtuluş fikrinden kaynaklanmaktadır.⁸⁸ İnsanları kurtuluşa ulaştırma konusunda dinlerin birlik olduğunu ya da aynı amacı gerçekleştirmeyi hedeflediğini söyleyerek bunu ifade etmek için “müteal birlik” terimini kullanabiliriz. Bu kelime ile kastedilen şeyin ne olduğu konusunda Frithjof Schuon şunları ifade etmektedir. “ *Müteal Birlik terimiyle dini formların tamamen içsel ve spiritüel anlamda ve de hiçbir özel forma karşı sadakatsizlik gösterilmeden tahakkuk ettirilmeleri gerektiğini kastediyoruz. Dini formlar arasındaki karşıtlığın bir ve tek evrensel hakikate getirebileceği hâle, birbirlerine karşıt olan renklerin bir ve tek renksiz ışığa getirebileceği hâlelden daha fazla değildir. Her renk, karanlığı inkâr ve ışığı ikrar etmek suretiyle kendisini görünür hale getiren ışına kavuşmamızı ve bu ışını ışıklı kaynağına kadar izlememizi nasıl mümkün kılmaktaysa; aynı şekilde her form, her sembol, her din ve her dogma da yanlış ret ve hakikati ikrar etmek suretiyle müdrike ışınından başka bir şey olmayan vahiy ışığını ilahi kaynağına kadar izlememizi aynı şekilde mümkün kılmaktadır.*”⁸⁹ Burada dini formlardan her birinin sembolik evrenselliğinin, mutlak anlamdaki evrenselliğin karşısında nasıl sınırlı bir şey olduğu hususunu ortaya koymaya çalışılmaktadır.

Tarifleri bakımından aşkın hakikatleri tezahür ettirmekte olan gerçek savlar, yapay biçimde kendi aşkın çevrelerinin dışına çıkarıldıkları takdirde sahteleşmekte

⁸⁸ Kürşat Demirci, *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk*, İstanbul, 2000, s. 11

⁸⁹ Frithjof Schuon, *Dinlerin Aşkın Birliği*, Çeviren: Yavuz Keskin, İstanbul, 1992, s. 14

ve yanılgıya bürünmektedirler. Bu da bir kısım insanların kendi dini olguları haricinde başka dini olguları görmeye tahammül edememelerine, diğer bir kısmının ise dini olguları inkar etmek suretiyle buna tamamen zıt düşen bir anlayışın içine düşmelerine yol açmıştır. Bu durum adeta başka güneş sistemlerinin keşfi karşısında bir kısım insanların “tek bir güneş mevcuttur, o da bizimkidir.” deyişi; buna karşılık diğer bir kısmının ise bizim güneşimizin tek güneş olmadığını görerek, onun bir güneş olduğunu inkar edişi ve böylece de güneş diye bir şey yoktur, çünkü hiç biri bir ve tek değildir sonucuna varmış gibi bir durum ortaya çıkmıştır.⁹⁰ Halbuki hakikat, bu iki düşüncenin ya da kanaatin arasında yatmaktadır. Bizim güneşimiz pekala “güneştir” ama sadece merkezinde yer tuttuğu sistem için bir ve tek’tir. Bir sürü güneş sistemi mevcut olduğu için bir sürü de güneş mevcuttur. Bu durum bu güneşlerden her birinin tarif bakımından bir ve tek sayılmasına hiç de engel teşkil etmemektedir.⁹¹ Çünkü bunun adı ister güneş isterse aslan, kartal, bal, amber, vb. varlıklar olsun bunlar güneşsel prensibin birer doğal tezahürleridir, kendi düzeninde bir ve tek’tir; sembolik anlamda da mutlaklırlar. Bu düzenleri çerçeveleyen ve onları kapalı sistem haline getiren sınırlar kaldırılır kaldırılmaz söz konusu birlik ve teklik özelliğinin kaybolduğunu ve böylece de birlik ve teklikteki nisbiliğin ortaya çıktığını bu tezahür durumunun ise güneşsel prensip ile özdeşleşmelerine ters düştüğü ortaya çıkmaktadır. Bu açıklamaya göre Hz. İsa’nın “Tanrının oğlu” değil, fakat sadece “Tanrının oğullarından biri” olduğu iddiası bu duruma göre yanlış bir iddiadır. Çünkü kelam bir ve tek’tir ve O’nun tezahürlerinin her biri de “özü” bakımından bu İlahi tekliği yansıtmaktadır.⁹²

⁹⁰ Schuon, s. 84

⁹¹ Schuon, s. 85

⁹² Schuon, s. 84 -85

Frithjof Schuon, Hristiyanlığın kutsal kitabı olan İncil’de, kendisine karşı İsa’nın “güneş” rolünü oynadığı “dünyanın” Hristiyan uygarlığı için çok uygun yayılma ve yaşam alanı demek olan Roma İmparatorluğu ile özdeşleştiği hususunu dile getiren bölümlerin yer aldığını belirterek şunları ifade etmektedir: *“Bu metinlerde yer alan ‘‘Gök altındaki her millet’’⁹³ ifadesi ile aslında Roma imparatorluğunun sınırları dahilinde yaşamış olan halklar kastedildiği; aynı şekilde ‘‘çünkü gök altında adamlar arasında verilmiş başka bir isim yoktur ki, onunla kurtulabilelim’’⁹⁴ ifadesindeki ‘‘gök’’ kelimesi ile yukarıda kastedilenden başka bir şeyin kastedildiğini söylemenin yanlış olacağı ortadadır.⁹⁵ Burada bizzat kelamın sembolik adı olarak ‘‘İsa’’ ismi zikredilmemektedir; ama bu dünyada ancak tek bir ismin mevcut bulunduğu daha açık bir ifade ile insanlara kurtuluş imkanını sunabilecek niteliğe sahip olan kelama ait ismin mevcut bulunduğu anlamını taşımaktadır. Bu ismin ifade ettiği tezahür, ya da ezeli – ebedi ismin özel formu ‘‘İsa’’, ‘‘Buda’’, ‘‘Muhammed’’ veya bir başkası kimliğinde de olsa bu durum asla değişmemektedir.’’⁹⁶*

Sadece dünya hayatıyla sınırlandırılmış olmayıp birey hayatının her dönemine yayılmış halde bulunan ve Schuon’un ifadesiyle yüksek hakikatler konusundaki ödün vermez tutumuyla dikkati çeken harici bakış açısının ya da ‘dini hakikat’in⁹⁷ nasıl belirlendiğini şöyle ifade etmektedir: *“Yabancı dini formlar karşısında biri pozitif diğeri negatif olan iki etken vasıtasıyla yani birincisi her vahyin özünde mevcut bulunan birlik ve teklik niteliği vasıtasıyla, ikinci olarak da bu*

⁹³ Resullerin İşleri, 2/5,11

⁹⁴ Resullerin İşleri, 4/12

⁹⁵ Schuon, s. 85

⁹⁶ Schuon, s. 85 - 86

⁹⁷ Schuon, s. 21

birlik ve tekliğin dıştan gelir türden sonucu demek olan özel “çok tanrıcılığın” reddi vasıtasıyla belirlendiğini söyleyebiliriz. Yalnız burada her yabancı formun bu birlik ve teklik ile “çok tanrıcılığın” reddini uygulama özelliğini bünyesinde taşımadıklarından onun doğru yolu gösterir nitelikli her türlü geleneksel formda mevcut halde bulunan temel gelenek planına oturtularak yapılması zorunludur.”⁹⁸

Dini formların aşkın birliği konusu, tek tanrıci diye anılan üç büyük din arasındaki karşılıklı ilişkilerde ortaya çıkmaktadır. Çünkü bu dinler birbirleriyle bağdaşmaz nitelik arz eden haricilikler halinde tezahür etmişlerdir. Eğer yeni bir vahiy daha eski bir kökene ait geleneksel değerleri küçümsüyor ve onların değerlerini düşürüyorsa bu onun diğerlerinden bağımsız durumda olmasından ve onlara muhtaç olmamasından ileri gelmektedir. Çünkü o, bu değerlerin karşılıklarına sahiptir ve kendi kendine yetmektedir.⁹⁹ Dinlerin müteal anlamdaki birlik ve bütünlüğünün gerçekliği, sadece hakikatin birlik ve bütünlüğünden değil, ayrıca insan türünün birlik ve bütünlüğünden de sonuç olarak ortaya çıkmaktadır. Bir mahlukun insan diye anılabilmesi için onda aranması gereken yeterli kanıt, düşünmeyi bilip bilmediği hususudur. O, ne olursa olsunun değil önemli olanın ve daha sonraki aşamada da sadece önemli olanın peşinde koşmakla mükelleftir.¹⁰⁰

3) Kurtuluş Vasıtası Olarak Dinlerin Eşitliği

Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi uzun bir tarihe sahip dinlerin inanç ve ibadet sistemleri, toplumsal hayatı düzenleyen müesseseleri, medeniyetin şekillenmesini etkileyen metafizik, ahlaki ve hukuki prensipleri ve milyonlarca

⁹⁸ Schuon, s. 89

⁹⁹ Schuon, s. 100

¹⁰⁰ Schuon, s. 146

insanın mensubiyeti gibi olgular tarafsız bir gözle değerlendirildiğinde, bu dinlerin her birinin Mutlak Hakikat'le bir nevi ilişkili olduğu düşünülmektedir.¹⁰¹ Bu konuyla ilgili olarak Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulmaktadır:” *Eğer Rabbin dileyseydi insanları tek bir ümmet yapardı. Ama onlar ihtilaf edip durmaktadırlar.*”¹⁰² Dinler kendilerine has dini alanlarda inananlarının kimliklerini oluşturmuş ve bunun gereği olarak da her din mensubu kendi dini inancını doğru ve geçerli telakki etmiştir. Dini dünyalara dışarıdan bakıldığında, birbirleriyle yarışan ve bazen de çelişen doğruluk iddiaları vardır. Her din kendi kutsal kitabını daha doğru, diğerlerini ise kendisiyle çeliştiği ölçüde yanlış görmüştür. Dinlerin bu iddialarına felsefi açıdan tutarlı ve makul bir sistem içinde cevap üretme faaliyeti Batıda Dini Çoğulculuk kavramı çerçevesinde gerçekleştirilmektedir.¹⁰³

Günümüzde dinsel, kültürel ve siyasal çoğulculuk gibi pek çok değişik çoğulculuk çeşidinden bahsedilmektedir. Dinsel çoğulculuk terimi günümüz dünyasında her biri kutsal'la ilişkili olarak kendi inanç ve uygulamalarını temsil eden pek çok dinsel geleneğin varlığına vurgu yapar. Dinsel çoğulculuk oldukça eski bir fenomen olmasına rağmen idrak edilmiş şekilleri günümüz dünyasında son birkaç yıldır devamlı değişiklik göstermektedir. Bunda yeni tarihi faktörler etkili olmuş ve onun kavramsal yapısını, teolojik durumunu ve mütalaa edildiği politik ve ekonomik yapısını etkilemiştir.¹⁰⁴

Dinlerin çokluğu ve farklılığı Mutlak Hakikate inanmayanlar için kültürel bir zenginlik olarak algılanmaktadır. Dolayısıyla ontolojik bir tanrı varlığını kabul

¹⁰¹ Adnan Aslan, “*Batı Perspektifinde Dini Çoğulculuk Meselesi*”, İslam Araştırmaları Dergisi, sayı 2, (1998), s.143 -144

¹⁰² Hud, 11/118

¹⁰³ Aslan, *a.g.m.*, s. 144

¹⁰⁴ John Hick, *İnançların Gökkuşağı* (Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar), Çeviri: Mahmut Aydın, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002, s. 8

etmedikleri için dinlerin birbirleri ile çelişen ifadelerini bir problem olarak kabul etmemektedirler. Fakat dinlerin çokluğu, maddi alemin ötesinde, İlahi, Aşkın bir Hakikatin varlığını kabul eden Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi büyük dinlerin mensupları için önemli bir meseledir. Dini çoğulculuk diğer taraftan teolojik bir sorundur; çünkü bu dinlerin her biri Mutlak Hakikate ve dolayısıyla kurtuluşa giden yolun sadece kendilerinden geçtiğini iddia eder ve söz konusu Hakikati tavsifte birbirleriyle çelişirler. Bu durum ise şu sorunları ortaya çıkarır:

- a) Dinlerden birinin iddiası doğru ise diğerlerinin iddiaları nasıl izah edilecektir?
- b) Hepsi iddialarında yanlış ise Mutlak Hakikatin varlığından söz edilebilir mi?
- c) Dinlerin hepsi doğru ise aralarındaki çelişkiler nasıl telif olunur?

İslam, Yahudilik ve Hristiyanlık dinlerinden her biri kendinin yegane din olduğunu, kurtuluş için en doğru yolu insanlara gösterdiği kanaatindedir. Kendileri dışında başka doğru din ve kurtarıcı vahiylerin de olduğu şeklindeki ifadelerin bu dinlerin kendi mutlaklık iddialarıyla çelişki arz ettiği ve günümüz dünyasının en karakteristik özelliklerinden biri olan çoğulcu bir dini yapı fikrinin öne çıktığı savunulmaktadır.¹⁰⁵ Kitle iletişim araçları etkin bir şekilde insan hayatında varlığını hissettirmiş bunun doğal bir sonucu olarak da teknoloji, ülkeler arasındaki uzaklığı ortadan kaldırmış ve bu durum dünya insanların kendi farklılıklarını koruyarak, barış içerisinde birlikte yaşayacakları bir dünya tesis edilmesini gerekli kılmaya başlamıştır.¹⁰⁶

Farklı dini inancın mensupları artık kolayca birbirleriyle ilişki kurabilmekte bunun sonucu olarak da onların ahlaki ve dini değerlerini de tanıyarak kendi değerleriyle mukayese ederek yeniden değerlendirebilmektedir.¹⁰⁷ Bu gelişmelerin

¹⁰⁵ Aydın, Mahmut; *Hristiyan – Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Derleyen: Mahmut Aydın, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005, s. 17

¹⁰⁶ Aydın, a.g.e. , s. 17

¹⁰⁷ Aydın, a.g.e. , s. 18-19

ortaya çıkmasında teknolojik gelişmeler, dini araştırmalar, bilimsel araştırmalar, ülkeler arası göçler, kitle iletişim araçları ve internet gibi teknolojik iletişim etken olmuş ve ister istemez diğer din mensupları ile karşılıklı saygı ve sevgi anlayışına dayalı ilişkiler kurulması kaçınılmaz olmuştur.¹⁰⁸

Dinsel çoğulculuğa zemin hazırlayan 18. yüzyıl aydınlanma düşüncesiyle birlikte Batı Hristiyan düşüncesi Hakikatin Mutlaklaştırılması olgusunun göreceli olarak anlaşılmasına yol açmış ve John Hick'in ifadesiyle: "*Hakikat, onu kavrayan kişinin idrakine bağlanarak statik ve ezeli olan hakikat dinamik ve tarihi olarak algılanmaya başlanmıştır*".¹⁰⁹ 19. yüzyılda durağan ve dışlayıcı yapı arz eden bu hakikat anlayışının L. Swidler'in tarihsellik, niyetsellik, bilgi sosyolojisi, dilin sınırları, hermenötik ve diyalog maddelerinde özetlediği gibi mutlaklıktan çıkartılıp dinamik ve diyaloga açık bir yapıya kavuşturulmaktadır.¹¹⁰

Yukarıda anlatmaya çalıştığımız düşünceler ele alındığında hakikatin mutlak bir anlamının olmadığı çünkü hakikat hakkında ayrılmış izole edilmiş, şarta ve konjoktüre bağlı olmayan mutlak ifadelerin artık mevcut olmadığı sonucuna varılabilir. Hakikat izafidir ve pek çok faktörün etkilediği bir bilgi ağıyla ilintilidir. Bu nedenle de o, kişinin bakış açısına fikrine ve diline bağlıdır. Kısacası bizim hakikat anlayışımız mutlak olmayıp, anlayışımızın tarihi şartlarına, anlama eylemimizin altında yatan niyetimize, bakış açımıza, dilimize, yorumumuza ve diğer hakikat anlayışları ile diyalogumuza bağlıdır.¹¹¹

Günümüzde giderek artan teknolojik gelişmeler, seyahat imkanları sayesinde farklı dinsel geleneklerin mensupları sahip oldukları özellikleri de beraberlerinde

¹⁰⁸ Aydın, *a.g.e.*, s. 18-21

¹⁰⁹ Aydın, *a.g.e.*, s. 21; Hick, *a.g.e.*, s. 8-10

¹¹⁰ Aydın, *a.g.e.*, s. 22; Daha ayrıntılı bilgi için Hick, *a.g.e.*, s. 11-23

¹¹¹ Aydın, *a.g.e.*, s. 24

taşıyarak iletişimde bulunmuşlar ve farklı dinsel gelenek mensupları birbirlerinin daha önceden bilmedikleri özellikleri yaşayarak ve bizzat müşahade ederek bilgi sahibi olmaktadır. Ayrıca son zamanlarda yapılan bilimsel araştırmalar sayesinde farklı dinler ve inançlarla ilgili tarafsız bilgiler elde edilmeye başlanmıştır. Bütün bunlar insanlara dünya dinleri ile ilgili ilk elden bilgiler sunulmasını ve doğru bilgilere ulaşılmasını sağlamıştır. Bütün bu gelişmelere paralel olarak hem mevcut dinsel çeşitliliğe entelektüel bir cevap hem de dışlayıcılık ve kapsayıcılığa alternatif olarak çoğulculuk modeli ortaya çıkmıştır. Hristiyan düşüncesinde dinsel çoğulculuğun dinsel kapsayıcılık ve dışlayıcılığa bir alternatif olarak ortaya çıkmasında artan diyalog faaliyetlerinin sonucunda Hristiyan olmayanların dinsel gelenekleri ve inançları hakkında elde edilen ilk elden bilgiler önemli rol oynamıştır.¹¹² Dini çoğulculuğun nasıl ortaya çıktığı ve temel argümanlarının neler olduğu konusundan önce, batıda dinlerin çokluğu meselesine üç farklı çerçevede ele alınarak cevap üretildiği bilinmektedir. Hristiyan düşünürler çoğulculuğu, dışlayıcılık ve kapsayıcılığa karşı bir alternatif olarak ileri sürmüş ve bunu geliştirmişlerdir.¹¹³ Şimdi bu üç görüşü ifade etmeye çalışalım.

3.a) Dışlayıcılık (Exclusivism)

Bu görüşün savunucuları sadece dindaşlarının kurtuluşa ereceğini ve diğerlerinin bu dini kabul etmedikçe kurtulamayacağını savunur. Sadece tek bir doğru din olduğunu ve bu tek doğru dinin dışında olan tüm dinsel gelenekler ve inançlar yanlıştır. Bu tek ve doğru dinin hedefi diğer dinlerin mensuplarını kendi inançlarından vazgeçirerek tek ve doğru din kabul ettikleri kendi dinlerine

¹¹² Aydın, *a.g.e.* , s. 24 ; Hick, *a.g.e.* , s. 21

¹¹³ Aydın, *a.g.e.* , s. 26 ; Hick *a.g.e.* , s. 22

döndürmektir. Çünkü bu tek doğru din sayesinde insanlar kurtuluşa ulaşırlar. Bu tek doğru dinin dışında kalan dinlerin mensupları ne kadar ahlaklı, faziletli ve dindar olurlarsa olsunlar kurtuluşa ulaşmaları mümkün değildir. Çünkü onların dinleri tek ve doğru dine göre eksiktir ve bundan dolayı da mensuplarını Tanrı'ya ve dolayısıyla kurtuluşa erdirmeleri mümkün değildir. İşte bunlardan dolayı insanların kurtuluşa ermelerinin şartı tek doğru ve mutlak dini benimseyip onun gereklerini yerine getirmeleridir.¹¹⁴

Hristiyan tarihinde bu görüşü savunanlara göre Tanrı'ya ve dolayısıyla da kurtuluşa götüren tek yol İsa – Mesih'ten geçmektedir. Çünkü O, Tanrı'nın eşsiz ve tüm insanlar için bağlayıcı yegane vahyidir. Hristiyanlar bu görüşlerini İncil'in şu ayetlerine dayandırmaktadırlar: *“Hiç kimse Oğul'u tanımadan Baba'yı tanıyamaz ve Baba'yı bilmeden de Oğul'u bilemez ve ancak Oğul istediğine kendini bildirecektir.”*¹¹⁵ *“İsa, ben tek yol, tek hakikat ve tek yaşamım, ben aracı olmadıkça kimse Baba'ya gelemmez dedi.”*¹¹⁶ *“Başka hiç kimse için kurtuluş yoktur. Çünkü göğün altında, insanlar arasında bizi kurtarabilecek verilmiş başka bir ad yoktur.”*¹¹⁷

İslam tarihinde bu görüşü savunanlara göre ise Hz. Muhammed'in (sav) tebliğ ettiği İslam, insanları Allah'a ve dolayısıyla kurtuluşa götüren, cennete ulaştıran tek yoldur. Çünkü Hz. Muhammed (sav) peygamberlerin sonuncusu olarak Allah tarafından gönderilmiş ve onun tebliğ ettiği din insanlık için vahyedilen en son ve en mükemmel din'dir. Kurtuluşa ermek ve cennete girmek için en son ve mükemmel

¹¹⁴ Aydın, a.g.e. , s. 26 ; Hick, a.g.e. , s. 22

¹¹⁵ Matta, 11: 27

¹¹⁶ Yuhanna, 14: 6

¹¹⁷ Resullerin İşleri, 4: 12

dini kabul etmek ve onun gereklerini yerine getirmek gerekmektedir. Müslümanlardan bu görüşü savunanlar Kur'an-ı Kerim'in şu ayetlerini ileri sürmektedirler: “Allah katında din İslam’dır”¹¹⁸ , “ Kim İslam’dan başka din ararsa, ondan kabul edilmeyecek ve o ahirette kaybedenlerden olacaktır.”¹¹⁹ , “ Bugün sizin için dininizi mükemmelleştirdim ve size olan nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslam’ı seçtim.”¹²⁰ Fakat dışlayıcı görüş 1960’lardan itibaren bir kısım teologlar tarafından ciddi olarak tenkit edilerek reddedilmiştir.¹²¹

3.b) Kapsayıcılık (İnclusivizm)

Kapsayıcılık; dışlayıcılığın 1960’lardan sonra benimsenmesinin oldukça zor olduğunu gören bazı Hristiyan teologların hem kilisenin hem de Tanrı’nın kurtarıcı planının evrensel olduğunu ayrıca İsa – Mesih’in söz konusu bu planın insanlığa sunulmasının tek bağlayıcı yolu olduğu düşüncesini beraber ele alarak uzlaştırma gayretlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.¹²² Buna göre kapsayıcılık, bir taraftan kişinin kendi değerlerine bağlı kalarak, diğer taraftan da diğer dinsel geleneklere ve onların taraftarlarına karşı dışlayıcı tutumdan kurtulup onlara karşı daha olumlu bir tavır takınması amacıyla geliştirilen bir modeldir. Bu modelin savunucularına göre Tanrı’nın insanlık için öngördüğü kurtarıcı irade evrenseldir. Bundan dolayı belirli bir dinin mensupları değil, aynı zamanda diğer dinlerin mensupları da kurtuluşa ereceklerdir. Ancak her gelenekte şöyle veya böyle mevcut olan bu hakikat ve kurtuluş gerçeğinde sadece tek bir bağlayıcı mutlak hakikatin kısmi

¹¹⁸ Al-i İmran, 3/ 19

¹¹⁹ Al-i İmran, 3/ 85

¹²⁰ Maide, 5/ 3

¹²¹ Tenkitler için bkz. Aydın, a.g.e. , s. 28- 30

¹²² Hick, a.g.e., s. 24

yansımalarıdır. Yani tek bir mutlak hakikat vardır ve bunun bulunduğu din diğerlerinden üstündür. Diğerlerinde bulunan doğru ve güzel şeyler bu tek ve mutlak doğrunun kısmi yansımalarıdır.¹²³

Hem dışlayıcılığın hem de kapsayıcılığın savunduğu temel konu, tek ve mutlak doğru dinin dışındaki diğer din mensuplarının şu veya bu şekilde tek ve mutlak dinle ilişkilendirilmeleridir. Çünkü bu dinlerde var olan iyi, güzel ve faziletli şeyler gerçekte bu tek ve mutlak dinde var olanların yansımalarıdır. Bundan dolayı onlar tek ve mutlak dinden ayrı olarak bağımsız bir statüye sahip değillerdir. Kapsayıcı görüşün daha çok dışlayıcılıktan ayrılmayı ve çoğulculuğa geçişi temsil eden bir köprü durumunda olduğu kabul edilmektedir.

3.c) Çoğulculuk (Pluralism)

Çoğulculuğa göre mutlak ve ilahi bir hakikat vardır ve dinler bu Nihai Aşkın Varlık 'a ulaşan ve onu eşit derecede temsil eden farklı yollardır. Dolayısıyla bu dinlerin (yolların) hangisi takip edilirse edilsin sonuçta kurtuluşa ulaşılır.¹²⁴ Yine bu görüşü savunanlara göre büyük dünya dinleri bizim beşeri melekelerimizin ötesindeki aynı Nihai Aşkın Varlık' a ilişkin farklı cevaplardır. Bu dinlerin her biri kutsal kitapları, ibadetleri, dini tecrübeleri, inanç sistemleri, peygamberleri ya da kurucuları ve tarihi yapıları ile Nihai Aşkın Varlık' a tanıklık eden farklı cevaplardır.¹²⁵ Bütün bu dinlerin hedefi inananlarını Tanrı'ya ulaştırmak ve kurtuluşa erdirmektir. Diğer dinlere ve onların taraftarlarına bakış açımız konusunda Arnold Toynbee şu şekilde açıklamada bulunmaktadır: “*Kendi inancımızı ve kanaatlerimizi*

¹²³ Hick, *a.g.e.*, s. 24 ; Aydın, *Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, s. 30 - 31

¹²⁴ Aslan, “*Batı Perspektifinde Dini Çoğulculuk Meselesi*”, s. 154

¹²⁵ Hick, *İnançların Gökkuşağı*, s. 26 ; Aydın, *Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, s. 33

*doğru ve hakiki olarak göreceğiz. Aynı zamanda diğer dinlerin de onları takip edenler açısından doğru ve hakiki olduğunu kabul edeceğiz. Bu da nasıl ki kendi dini geleneğimizin Allah'tan geldiğini kabul ediyorsak, diğer dini geleneklerin de Allah'tan geldiğini aynı şekilde kabul etmeliyiz demektir.”*¹²⁶ Bu görüş hakkında Mahmut Aydın şu açıklamada bulunmaktadır: “*Kanaatimizce Toynbee'nin bu argümanı şu şekilde değiştirilirse kabul edilmesi daha kolaylaşır veya bizim için kabul edilebilir bir hale gelir: Kendi dinsel inançlarımızı ve kanaatlerimizi mutlak olarak doğru ve hakiki kabul ederken diğer dinsel geleneklerin inançlarının da mutlak olarak doğru ve hakiki olduğunu değil de olabileceğini kabul etmeliyiz. Çünkü eğer söz konusu o geleneklerin inançlarını tamamen yanlış olarak nitelendirirsek o zaman kendi geleneğimizi mutlaklaştırır ve bu şekilde dışlayıcılığa dönüş yaparız. Ancak onları tıpkı kendi inançlarımız gibi doğru ve hakiki kabul edersek o zaman da bizim sahip olduğumuz dinsel geleneğin bizim için bir anlamı kalmaz. Bütün bu olumsuzluklardan sakınmak için kendi dinsel geleneğimizin mutlak olarak doğru ve hakiki olarak kabul edilip diğerlerinin de doğru olabileceği ihtimalini tanımamız gerektiğini ileri sürüyoruz.”*¹²⁷ Bu çoğulcu görüşe göre hiçbir dini gelenek ve kurucusu kurtuluşun yegane vasıtası kabul edilmemelidir. Çünkü kurtuluş sadece ve sadece Tanrı'dan gelmekte ve bu değişik yollarla ve vasıtalarla her dini gelenekte şöyle ya da böyle bulunmaktadır.¹²⁸

Batı düşünce tarihinde bu görüşün ilk önemli temsilcisi Alman Teolog Ernest Troeltsch'dir. 1923 yılında yayımladığı “The Place of Christianity Among the world Religion” isimli makalesinde bu görüşü ifade etmeye çalışmıştır. Amerikalı filozof

¹²⁶ Hick, *a.g.e.*, s. 26 ; Aydın, *a.g.e.*, s. 33

¹²⁷ Aydın, *a.g.e.*, s. 33 (30 no'lu dipnot)

¹²⁸ Aydın, *a.g.e.*, s. 34

William Hocking de 1932 yılında yayımladığı “Re-thinking Missions” isimli eserinde bu düşüncayı benimsediğini ifade etmiştir. Her iki düşünür de Hristiyanlığın diğer dinlere nispetle hiçbir zaman özel bir statü iddia edemeyeceğini ifade etmiştir. Aynı düşünce Arnold Toynbee tarafından da dile getirilmiş, daha sonra bu çizgiyi sürdüren iki önemli düşünür Wilfred Cantwell Smith ve John Hick olmuştur. Aynı zamanda Frithjof Schuon ve Seyyid Hüseyin Nasr’da bu görüşü eserlerinde ifade eden bilim adamlarıdır.¹²⁹

Hristiyan teologları bu görüşü benimsemelerinin temel sebepler şunlardır:

- 1- Günümüzde yapılan istatistiklere göre biz dinimizi sonradan seçmiyor, onu doğuştan alıyoruz. Bunun için kendimiz seçmediğimiz bir dinsel geleneğin diğerlerinden üstün olduğunu nasıl iddia edebiliriz?
- 2- Diğer dinsel geleneklerin taraftarlarının yaşamlarını yakından gözlemleyip onların nasıl bir hayat sürdürdüklerini öğrenmekle, ahlaki ve manevi meyveleri farklı olsa da onların dinsel inançlarının bizimkinden daha az veya daha çok verimli olmadıkları hususu gözlemlenebilir bir hakikattir.
- 3- Dinsel çoğulculuğun bir gerçeklik olduğu günümüz dünyasında bir inancın diğerlerinden üstün olduğunu o inanca mensup olanlarla diğerlerine mensup olanlar arasında mukayese yaparak ortaya koymak pek mümkün değildir. Zira farklı dinlerin mensupları tarafından tesis edilen büyük dünya medeniyetlerinin her birinde hem iyi hem de kötü hususiyetlerin mevcut olduğunu rahatlıkla gözlemleyebiliriz.
- 4- Dinler arası diyalogun yaygın olarak yaşandığı günümüz dünyasında dışlayıcı tutumun savunucuları diyalogdan yana olsalar da bu diyalog ancak diğer din mensuplarını kendi dinlerine döndürme aracı olarak görülür ki, bu da diyalogun hem

¹²⁹ Aslan, “Batı Perspektifinde Dini Çoğulculuk Meselesi”, s. 154

tanımına hem de amacına ters düşer. Çünkü diyalog bir misyonerlik veya tebliğ vasıtası değil, aksine muhatapların karşılıklı olarak birbirlerini dinlemeleri, birbirlerine öğretmeleri ve bu öğrendiklerine paralel olarak gelişmeleri ve kendi dinsel gelenekleri içinde değişimleri sürecidir.¹³⁰ Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi büyük dünya dinlerinin taraftarlarının kendi dini inançlarının oluşumunda Nihai Aşkın Varlık'ın kendilerine ilhamda/vahiyde bulunduğunu değil de bizzat kendi dinsel geleneğini oluşturduğuna inanmaları Cantwell Smith tarafından bir çeşit putperestlik olarak görülmüştür.¹³¹

Batı düşünce tarihinde çoğulculuk fikrini savunanların görüşleri hakkında şunları söyleyebiliriz: Wilfred Cantwell Smith çoğulculuk düşüncesini “The Meaning and the End of Religion” isimli eserinde batının kendine has bakış açısıyla sistematize ettiği din teriminin insanlığın dini hayatını olduğu gibi tanımaya engel olduğu için tamamen terk edilmesi gerektiğini savunarak bu dinleri kendi toplumlarında yaşayan halleri ile tanımaya çalışmaları gerektiğini söylemiştir. Bu düşünce, Hristiyanlık dışındaki dinlerin birer fenomen olmakla birlikte birer değer de oldukları fikrini ortaya çıkarmış ve dini çoğulculuk fikrinin temellerini kurmuştur.¹³²

Cantwell Smith, her dinin birbiriyle irtibatlı iki boyutundan söz ederek şunları söyler: “*Bunlar iman ve büyüyen gelenektir. Bu ikisini birbirine bağlayan ise ferttir. İman; ferdin Aşkın Varlığı algılayışı veya iç dünyasındaki etkisi olarak tanımlanabilir. Büyüyen Gelenek ise, bir dinin tarihinde olan ve müşahade edilebilen bütün verileri olarak kabul etmektedir. Bunun içerisinde dinin tarihi, ibadethaneleri,*

¹³⁰ Bu 4 maddenin ayrıntıları için bkn. Hick, *İnançların Gökkuşağı*, s. 27-28 ; Aydın, *Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, s. 35-36

¹³¹ Hick, *a.g.e.* , s. 29

¹³² Aslan, *a.g.e.* , s. 155

*ibadet biçimleri, kutsal kitapları, hukuki ve sosyal müesseseleri gibi nesilden nesile taşınabilecek her şey sayılabilir.”*¹³³ Cantwell Smith’e göre dinler yaşayan tek ve ortak bir tarihi paylaşmaktadırlar. İlahi dinler tarihleriyle global bir tarihi, dini toplumlarıyla da dünya toplumunun bir parçasını oluşturmaktadırlar. Cantwell Smith, aynı zamanda dinleri aşkın ve dolayısıyla da değişmez prensipler bütünü olarak değil de her an değişen tarihi bir süreç olarak değerlendirmiş ve onlara doğru ve yanlış kategorilerinin uygulanamayacağını belirtmiş ve bir kimsenin kendi dinini mutlak doğru veya tanrı ile özdeşleştirmesinin yanlış olacağını, insanın kendi dinini kutsal olarak değil de kutsala giden yol olarak görmesi gerektiğini vurgulamıştır.¹³⁴

John Hick’e göre dinler ilahi ilhamlara açık Musa (as), İsa (as) ve Muhammed (sav) gibi yüce ruhlu şahsiyetlerin dini tecrübeleri sonunda oluşmuş ve kendine has doktrin, ibadet ve ahlaki prensipleri olan insani sistemlerdir. Hick, dinleri insanların kendi zihinlerinden ürettikleri inanç esasları değil de aşkın bir hakikatin varlığına ve O’nun müstesna insanlara dini tecrübe anlarında tesir ettiğine inanır ve bu müstesna insanların dini tecrübeye elde ettiklerini kendi kavramları ile ifade etmeye çalıştıklarını, “mutlak” ve “aşkın” numenal varlığın fenomenal yansımaları olduğu için dinlerin her birinin doğru ve bunlardan her birine inananın kurtuluşa ereceğini düşünmektedir.¹³⁵

Rene Guenon, Frithjof Schuon, Titus Burckhardt, Huston Smith ve Seyyid Hüseyin Nasr gibi düşünürlerin temsil ettikleri geleneksel ekolün din anlayışı da çoğulculuk kavramı içinde değerlendirilmelidir. Zira bu ekole göre hakikat tektir değişmez ve süreklidir. Çünkü mutlak tektir ve değişmez. Buna göre “*Neden farklı*

¹³³ Aslan, *a.g.e.* , s. 155

¹³⁴ Aslan, *a.g.e.* , s. 155

¹³⁵ Aslan, *a.g.e.* , s. 157

dinler aynı mutlak hakikati ifade ettiklerini iddia ediyorlar?” sorusuna bu ekolün mensupları, Mutlak Hakikat değişmez; fakat o kendini farklı zamanlarda ifade eder cevabını vermektedirler.¹³⁶ Kısacası dinler, hiç değişmeyen ve bir olan hakikatin farklı kültürel çevrelerde farklı şekilde ifadesi olarak yorumlanmaktadır. Dinler aynı “Mutlak Hakikati” ifade ettikleri için şekilde ayrılırlar da özde birleşirler. Buradan da dinlerin birliğinin zahirde değil batında aranması gerektiğini söylemekte ve bütün İlahi dinleri bir bütün olarak doğru kabul etmektedirler.¹³⁷

Bu ekolün temsilcilerinden biri olan Seyyid Hüseyin Nasr “ Bilgi ve Kutsal” isimli eserinde dinlerin çokluğu meselesini şu satırları ile açıklamaktadır: *“Doğrusu bu günkü insanlığın manevi ve dini hayatının gerçekten önemli ve yeni boyutu var ise, o da diğer kutsal form ve anlam dünyalarının arkeolojik veya tarihi gerçekler değil, aksine yaşayan dini realiteler olarak var olmalarıdır. Fakat insan bir güneş sistemi içinde yaşamak ve onun kanunlarına uymak zorundadır. Bununla birlikte diğer güneş sistemlerinin ritim ve harmonisini fark etmekle de var olduğunu bilir ve her birinin farklı gezegen sistemlerinin büyüleyici güzelliklerini müşahade edebilir. Fakat bir gezegen sistemi içinde yaşayan için, o tek ve yegâne gezegen sistemidir. İnsan elbette kendi gezegen sisteminin güneşiyle aydınlanmaktadır ve buna rağmen manevi yetkinliğinin gücüyle ve “orada olmadan” ve sezgisiyle bilir ki her güneş sisteminin bir güneşi vardır. Bu hem o güneş sisteminin güneşi ve hem de bütün güneş sistemlerinin güneşidir. Her sabah şafakla yükselen ve dünyamızı aydınlatan Güneş neden yegâne güneş olmasın?”¹³⁸*

¹³⁶ Aslan, *a.g.e.* , s. 158

¹³⁷ Aslan, *a.g.e.* , s. 158

¹³⁸ Seyyid Hüseyin Nasr, *Bilgi ve Kutsal*, İstanbul, 2001, s. 292

B- KLASİK İSLAM DÜŞÜNCESİNDE DİNİ ÇOĞULCULUK

İslami düşüncenin şekillenişinde en önemli disiplinlerden olan Kelam ile Tasavvufun çoğulculuk anlayışı Müslümanların fikirlerini yansıtmaları açısından önemlidir. Çoğulculuk fikrinin zaman ve mekan içerisinde değişkenlik arz ettiğini görmemiz açısından da Kelam ve Tasavvuf alanındaki fikriyat ayrıca bir öneme sahiptir. Gerek Kelam ve Tasavvuf disiplinlerinin oluşum sürecinde, gerekse bu disiplinlerin savunduğu düşünceler bazında en önemli kaynak Kur'an ve sünnet olmuştur. Bu iki temel kaynağın yanında, her fikrin dinî, siyasî, ictimai ve iktisadî yönleri olduğu malumdur.¹³⁹ Dolayısıyla bizler, öncelikli olarak çoğulculuğa – müsbet veya menfi anlamda- katkı sağlayan Kur'an'daki bazı kavramları açıklayıp daha sonra ise Kelam ve Tasavvuf disiplinlerinin şekillenışı ve buna etki eden olaylar çerçevesinde çoğulculuğa bakmaya çalışacağız.

1- Dışlayıcılık, Kapsayıcılık ve Çoğulculuğa Zemin Teşkil Eden Kavramlar

Kur'an-ı Kerim kendisini, “*en doğruya ileten rehber*”¹⁴⁰ olarak nitelendirir. Bu ifadeye göre Müslümanlar için ebedi kurtuluş, Hz. Muhammed'in (sav) tebliğ ettiği İslâm'a uymaktan geçmektedir. Ancak diğer din mensuplarının durumları göz önünde bulundurulduğunda göreceli bir hal almaktadır. Çünkü bir müslüman için kurtuluşun tek yolu Kur'an'ın öğretilerine inanıp bunu yaşamına aktarmakta, bir Yahudi bir Hristiyan için de kurtuluşun tek yolu Tevrat ve İncil'in öğretilerini uygulamaktan geçer.¹⁴¹

¹³⁹ Bkz. Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Kitabiyat Yayınları, Ankara, 2002, s. 14

¹⁴⁰ İsra, 17 / 9

¹⁴¹ Mehmet Okuyan – Mustafa Öztürk, “*Kur'an Verilerine Göre 'Öteki'nin Konumu, İslam ve Öteki Dinlerin Doğruluk/Kurtarıcılık ve bir arada Yaşama Sorunu*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s.163

Her ne kadar Kur'an-ı Kerim'deki “Allah katında din şüphesiz islamdır.”¹⁴² ve “Kim islam'dan başka dine yönelirse onun dini kabul edilmeyecektir, o ahirette de kaybedenlerden olacaktır.”¹⁴³ ayetleri bir çözüm olarak görülse de burada belirtilen “islam'ın” niteliği hakkındaki tartışmalar geçmişten günümüze süregelmiştir. Çoğulculuk bağlamında yukarıda bahsedilen konulara açıklık getirebilmek amacıyla “din” ve “İslam”¹⁴⁴ kavramları üzerinde durmak yerinde olacaktır.

Din kelimesi gerek Mekke gerekse Medine döneminde sadece Müslümanların değil başkalarının inançlarını ifade etmek içinde kullanılmıştır. Sözelimi Mekke döneminde müşriklere hitaben “sizin dininiz size, benim dinim bana”¹⁴⁵ ayetiyle, müşriklerin ahlaki değer sistemleri¹⁴⁶ ve pratik yaşam biçimleri “din” olarak tanımlanmıştır.¹⁴⁷ Medine döneminde ise bütün insan toplulukları muhatap alınarak, “Bütün dinlere üstün kılmak üzere peygamberlerini doğruluk rehberi olan Kur'an ve hak din ile gönderen O'dur.”¹⁴⁸ buyrulmak suretiyle Kur'anî öğretinin dışındaki bütün inanç biçimleri ayrı birer din olarak takdim edilmiştir.¹⁴⁹

Din kelimesi Mekke döneminin ikinci yarısından itibaren nazil olan ayetlerde tevhid ve teslimiyeti ifade eden anlamda da kullanılmıştır. Kur'an-ı Kerim ise Al-i İmran Suresinin 19. ve 85. ayetlerinde Din=İslam formülünü va'z ederek¹⁵⁰ bütün

¹⁴² Al-i İmran, 3 / 19

¹⁴³ Al-i İmran, 3 / 85

¹⁴⁴ Din ve İslam terimleriyle ilgili olarak bkz. İlhami Güler, “Din, İslam ve Şeriat”, İslamiyat, I, 1998, sayı 4, Ankara, 1998, s. 53-76 ; Okuyan, Mehmet – Öztürk, Mustafa; *İslam ve Öteki*, s.165-173

¹⁴⁵ Kafirun, 109/6

¹⁴⁶ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, Çeviren: Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İstanbul, 1996, III, s. 1316

¹⁴⁷ Benzer şekilde Yusuf Suresi 12/ 76. ayetteki “melik dini” terkibi ile, Ğafir Suresi 40/26. ayette Firavun'un dile getirdiği “Onun (Musa) sizin dininizi değiştirmesinden korkuyorum” ifadesindeki “din” kelimesi bu anlamda kullanılmıştır.

¹⁴⁸ Fetih, 48/28

¹⁴⁹ bkz. Okuyan– Öztürk, *İslam ve Öteki*, s. 166

¹⁵⁰ Kur'an'da üç yerde ‘ed-din’ ile ‘el-islam’ bir arada kullanılmakta ve bu kullanımlarda iki kavram birbiriyle özdeşleştirilmektedir. Bkz. Al-i İmran, 3/19, 85 ; Maide, 5/3

peygamberlerin getirdiği dinlerin temelinde esasen İslam olduğu anlayışını yerleştirmiştir.¹⁵¹ Buna örnek olarak bu ilahi mesajın muhatapları Müslüman olarak adlandırılmış¹⁵² din de ayrılığa düşülmesin diye Nuh’a, İbrahim’e, İsa’ya vahyedilenin de bu din olduğu belirtilmiştir.¹⁵³ Bu anlamda bir dinsel sistem olarak İslam, sadece belirli zümrenin değil, ilk insandan dünyanın sonuna kadar tüm insanların dinidir.¹⁵⁴ Ve buradaki din kelimesi de pratik hayattaki uygulama alanlarını değil, iman ve itikat esaslarını kapsamaktadır.¹⁵⁵

İslam kelimesi boyun eğmeyi ve teslimiyeti¹⁵⁶ müslim kelimesi ise Kur’an’da Hz. İbrahim (as)¹⁵⁷, Hz. Yakub’un (as) oğulları¹⁵⁸ ve Hz. İsa’nın (as) havarileri¹⁵⁹ için kullanılmış, Hz. Peygamber’den (sav) önceki ümmetlerinden Hakka teslim olanlara isim olarak verilmiştir.¹⁶⁰ İslam kelimesinin anlam içeriği ile ilgili olarak Bakara Suresinin 133. ayetinin¹⁶¹ tefsirinde Reşid Rıza şunları ifade etmiştir: *“Bu vasiyetin özü, kulluk noktasında vahdaniyet inancı, kalbin Allah’a teslimiyeti ve O’na has kılınmasıdır. Bu ayetlerde ‘İslam’ kelimesinin tekrar edilmesinden maksat asli / gerçek dini ortaya koymaktır. Bu dinin ruhu tevhid, Allah’a teslimiyet ve peygamberlerin kılavuzluğuna olumlu yanıt vermektir. Allah’ın dininin her ümmette ve her peygamberin dilinde değişmezlik arzettiği gerçeği aşikâr olduğu içindir ki, Allah ‘Nuh’a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahim’e, Musa’ya ve İsa’ya*

¹⁵¹ Bkz. Al-i İmran, 3/85; Nisa, 4/125; Maide, 5/3; Şura, 42/13

¹⁵² Hacc, 22/78

¹⁵³ Şura, 42/13

¹⁵⁴ Mahmut Aydın, “Dini Çoğulculuk Üzerine Bir Mülâhaza”, s. 19

¹⁵⁵ bkz. İlhami Güler, “Din, İslam ve Şeriat”, s. 55-56; Okuyan-Öztürk, İslam ve Öteki, s. 166

¹⁵⁶ Güler, “Din, İslam ve Şeriat”, s. 52

¹⁵⁷ Al-i İmran, 3/67

¹⁵⁸ Bakara, 2/133

¹⁵⁹ Al-i İmran, 3/52

¹⁶⁰ Hacc, 22/78

¹⁶¹ “Evet, siz (Ey İsrailoğulları), Yakub’un son nefesini vermeye yaklaşırken oğullarına: Ben aranızdan ayrıldıktan sonra siz kime kulluk edeceksiniz? Diye seslendiğine şahitsiniz. Onlar; senin

tavsiye ettiğimizi Allah size de din kıldı.”¹⁶² buyurmuştur. Kur’an tüm peygamberlerin din konusunda müttetik olduklarını ve onun iki aslı üzerinde birleştiklerini beyan etmektedir. Bu asıllardan ilki tevhid ve her türlü şirkten arınmayı ifade eden akli temel, diğeri de Allah’a teslimiyet ve her davranışı Allah’a has kılmayı ifade eden kalbi temeldir.”¹⁶³ Arkoun, Kur’an’da geçen ‘İslam’ ve ‘müslim’ kelimelerini ele alarak, bu kelimelerin kişinin mutlak olarak Allah’ın otoritesine boyun eğmesini ve teslimiyetini ifade ettiğini vurgulamıştır.¹⁶⁴

Kur’an’ın “*Allah katında din İslam’dır.*” “*Allah size din olarak İslam’ı seçti.*” şeklindeki ifadeleri hatalı olarak kurumsallaşan İslam’a atfedilmiş ve tabiatıyla bu atfin mantıksal uzantısı da anılan kategori dışında kalan tüm insanların peşinen ‘kafir’ sayılmasını zorunlu kılmıştır. Bu toptan dışlamacı yaklaşım nedeniyledir ki, diğer dinlere ve onların taraftarlarına ait Kur’an’daki övgü ifadeleri ya te’vil edilmiş veya Hz. Peygamber (sav) zamanında ki Ehl-i Kitap’tan müslüman olan birkaç kişiye indirgenmiş yahut bu ayetler mensuh (hükmü kaldırılmış) kategorisine dahil edilmiştir.¹⁶⁵

Nihai anlamda tevhid’in, peygamberlik ve ahlaki alanlarda bütün insanlık için aynı şeyi ifade etmesi, dinin pratik hayata dönük uygulamalarında ise farklılıklar arz etmesi gayet doğaldır. Ancak bunların insanoğlunu, kurtuluşun sadece kendinde toplaması ve karşı tarafı kabul etmemesi gibi bir noktaya sürüklememesi gerekir. İşte

tanrına, ataların İbrahim, İsmail ve İshak’ın tanrısı olan tek Tanrı’ya kulluk edecek ve O’na teslim olacağız, diye cevap verdiler”

¹⁶² Şura, 42/13

¹⁶³ Muhammed Reşid Rıza, *Tefsiru’l- Menar*, Mısır, 1990, I, s. 392-393

¹⁶⁴ Muhammed Arkoun, *İslam Üzerine Düşünceler*, Çeviren: Hakan Yücel, İstanbul, 1994, s. 25 ; Bunun yanında İslam kelimesinin, Hz. Muhammed’in (sav) ve takipçilerinin tabi oldukları dinin özel ismini ifade ettiğini savunan düşünürlerde olmuştur. Bkz. Fazlur’ Rahman, ‘*Kur’an’ın Bazı Temel Kavramları*’, *Allah’ın Elçisi ve Mesajı*, Çeviren: Adil Çiftçi, Ankara, 1997, s. 6 ; Toshihiko İzutsu, *Dini ve Ahlaki Kavramlar*, Çeviren: Selahattin Akyüz, İstanbul, 1997, s. 251- 252.

¹⁶⁵ Bkz. Okuyan– Öztürk, *İslam ve Öteki*, s. 174-175

Kur'an'ın da ifade ettiği öz budur. Her kim Yüce Allah'ı ayetlerindeki gibi tasdik eder, zatı ve sıfatları hakkında bildiklerine iman ederse, bu durumda şeriatların farklı olması ilahi rızayı kazanma noktasında bir sakınca teşkil etmemektedir.

2- Kelamcılarının Görüşleri

İnsanoğlunun hayatında az veya çok yer işgal eden konuların ve fikirlerin dinî, siyasî, ictimai ve iktisadî cepheleri bulunmaktadır. Kelam'ın bir disiplin olarak fikir hayatımızda yerini alması ve savunduğu fikirlerin alt yapısında *fikir – hadise – mekan irtibatı*¹⁶⁶ prensibi göz önünde bulundurulmalıdır. Kelâmî sahada görülen dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuk anlayışlarının oluşum ve şekillenmesinde bazı etkenler vardır. Bu etkenlerin başında da vahyin kesilmesi gelir.

Hz. Peygamber (sav) hayattayken O'nun açıklama ve uygulamaları tüm şüpheleri ortadan kaldırmaktaydı ve haliyle sahabede bir kafa karışıklığından söz etmek mümkün değildi. Ancak sonraki nesiller için bu durum ortadan kalkmış Hz. Peygambere doğrudan sorma imkanı olmadığı için ilk zamanlardaki naslara dayalı öncelik, yerini anlayanın daha çok devreye girdiği bir döneme bırakmıştır. Bu durum ise meselelere farklı yaklaşım ve neticelerle sonuçlanmıştır. Kelam ilminin tarih sahnesinde yerini alması da bu dönemden sonra olmuştur.¹⁶⁷

Siyasi ve sosyal nedenler de kelam ilminin gelişmesinde etkili olmuştur. Çünkü hiçbir düşünce geliştiği sosyal çevrenin şartlarından bağımsız değildir. Nitekim fetihlerle birlikte gelişen şehir hayatı refahın artması, ekonomik canlılık İslam dünyasının hem siyasetini hem de düşünce usulünü etkilemiştir. Müslümanları

¹⁶⁶ Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 14

¹⁶⁷ bkz. Kamil Güneş, *İslam Düşüncesinin Şekillenişinde Akıl ve Nass*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s.130

nasları anlamada ve yorumlamada siyasi tercihlerin etkisiyle de farklı tecrübelerle yöneltmiştir. Bu durumun öncülüğünü de kelim ilmi üstlenmiştir.

Kur'an'ın vahyi Yahudi, Hristiyan ve diğer inanç sahiplerinde bir düşünce canlılığı meydana getirmiş, din İslamî düşünceyi harekete geçiren bir unsur olmuştur. Nakli esas alan kelim, akli varsayımlardan asla uzak değildir. İslami düşüncenin en önemli özelliği akli delillerle desteklenmiş bir düşünce biçimi olmasıdır. İman ve vahye dayalı ön kabul bir taraftan, akli istidlal diğer taraftan İslami düşüncenin gelişim seyrine paralel olarak gelişme göstermiştir.¹⁶⁸ Kur'an'ı anlamaya çalışan insanların aynı evrede yaşamalarına rağmen, O'nu anlama, algılama, sonuca varma, tahlil etme gücünün ve yapılarının farklı olduğu gerçeği de düşüncelerin farklılığında önemli etkenlerden biridir. Yorum yapan ve ilke koyanları daha çok ilgilendiren bu etken özünde anlama kapasitesi bakımından fitri, algılama yönü bakımından kesbi diyebileceğimiz subjektif bir alandır.¹⁶⁹ Kur'an'ın, Arapça konuşan insanların bulunduğu ortamda inmesine rağmen O'nun kelime ve terkiplerini, anlam sistemini anlama ve algılamada herkes kendi akli düzeyine göre anlama durumundadır.¹⁷⁰ Kur'an'ı anlama konusundaki farklılıklar, bunlara paralel olarak geliştirilen inançlara da yansımış, düşünce dünyasını etkileyen aslında tarihî sınırlara sahip olması gereken farklılıklar, tarih üstü bir kimliğe kavuşmuş, başlangıçtaki bir çok unsurun etkisi ile farklı algılamalar bütün mekan ve zamanlara ulaşmıştır.

Müslümanların fetihlerle birlikte gelişen kültürel etkinliklerinde onların diğer din ve kültürlerle olan ilişkileri önemli bir faktör olmuştur. Bu karşılaşmalar ve

¹⁶⁸ Güneş, *a.g.e.*, s. 148

¹⁶⁹ Güneş, *a.g.e.*, s. 147

¹⁷⁰ Halis Albayrak, *Kur'anın Bütünlüğü Üzerine*, Şule Yayınları, İstanbul, 1992, s. 149

ilişkiler sayesinde dil’de ve din’de önemli bakış açıları ortaya çıkmıştır.¹⁷¹ Bu anlamda kelamcılarının en fazla hassasiyet gösterdikleri tevhid ilkesinin savunulması konusu, Hristiyanların “*Allah için üçüncüsüdür...*”¹⁷² şeklindeki ifadeleri, Yahudilerin Üzeyri Allah’ın oğlu olduğunu kabul etmeleri¹⁷³ fikri ile ön plana çıkmıştır. Dolayısıyla tevhid konusunda ortaya çıkan tartışmalarda İslam’ın tavrı ön plana çıkarak Tanrı’nın kurtarıcı eylemi teolojik kurguların bir kabulü olarak düşünölmeye başlanmıştır.¹⁷⁴ Kelâmî düşöncenin oluşmasına etki eden ve bu zeminin bir anlamda alt yapısını oluşturan bu etkenlerden sonra şimdi de Kelamın diğör semavi dinlere bakışını açıklamaya çalışacağız.

Möslömanlar Yahudi ve Hristiyanlara karşı, kendi dinlerinin İlâhî kökenli olduğunu ve onların da batıl dinler kategorisinde olduklarını ispat için bir çok argümana başvurmuşlardır. Bunların başında da hiç şöphe yok ki, Kur’ân’ın korunmuşluğu, Tevrat ve İncil’in tahrif olmuşluğu gelmekteydi. Hristiyan ve Yahudilerin bu argümana karşı kullandıkları ise, kendi Peygamberlerinin mucizeleri, ve bozulmadığı yolundaki genel iddiaları idi. Burada onların Kur’ân’a da başvurduklarını ayrıca belirtelim. Ancak Yahudi ve Hristiyanlıktaki “vahiy” anlayışının farklılığı bu sonu gelmeyen tartışmanın da bir noktada biteceğı gibi bir iyimserliği ortadan kaldırmaktadır. Yine burada belirtelim ki, Möslöman ilim adamları Hristiyan ve Yahudilere oranla çok daha “akıl”ı önemsemişler, mantıkî çıkarımları çok daha sık kullanmışlardır. Burada Möslömanların, diğör dinlerin orjin hallerine karşı takındıkları tavır da kayda değerdir. Onlar sadece kendilerine gelen

¹⁷¹ Güneş, *a.g.e.*, s. 151

¹⁷² Maide, 5/73

¹⁷³ Tevbe, 9/30

¹⁷⁴ Temel Yeşilyurt, “*Ehli Sünnetin Teolojik Boyutu*”, İslamiyat, 8 (2005), sayı 3, Ankara, 2005, s. 16

vahyin kıymetini bilememiş, tahrif olmuş bir dine tabi olmakla itham edilmişlerdir. Bu nedenle kelamcılara göre İslam, bütün semavi dinlerin temelinde bulunma¹⁷⁵ ve insanın tarihsel oluşumuna temel teşkil eden asli fitratı ortaya çıkarma anlamında aşkın bir dindir.

Kelam ilmi İslam akidesini koruma¹⁷⁶ ve savunma¹⁷⁷ çabasıdan doğmuştur. Bu çabalarında kendilerine gerek İslam'ın kendisinden gerekse diğer din mensuplarından kaynaklanan pek çok sebep yardımcı olmuştur. Kelamcılar için tevhid önemliydi ve diğer din mensuplarına karşı gösterilen tavrın özünü tevhid oluşturuyordu. Tevhid ilkesi konusunda kendilerine yardımcı olan en büyük kaynak elbette Kur'an'dı. Ancak Kur'an-ı kabul etmeyenlere karşı tutarlı bir tavır olarak aklın ilkelerini de kullanmaktan geri kalmamışlardır. Onlara göre İslam bütün semavi dinlerin temelinde bulunma ve insanın tarihsel oluşumuna temel teşkil eden asli fitratı ortaya çıkarma anlamında aşkın bir dindir. Kelamcılar dışlayıcılığı İslam'ın resmi görüşü kabul etmemekle birlikte mutlak anlamda bir kapsayıcılığa ve çoğulculuğa da yönelmemektedirler. Onların genel tavrı İslam'ın ve insan fitratının aşkınlığı anlamında bir kapsayıcılıktan hareket etmekle birlikte sonuçta tevhid ve Hz. Muhammed'in (sav) son peygamber oluşu ilkesine kesin inanç noktasında dışlayıcılığa varan bir tavidir.

Önemli bir din bilgini olan Maturidi'nin, doğruluk ve meşruluk kapsamında sadece semavi dinleri ele alarak değerlendirmesi konumuz açısından önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü O, bu dinlerden bahsederken onları kendi uluhiyet anlayışlarının

¹⁷⁵ Bkz. Güler, “*Din, İslam ve Şeriat*”, s. 53-76

¹⁷⁶ Lousis Gadret, “*Hicri 330 Yılından Önce İslam'da Din ve Felsefe*”, Tercüme: M.Sait Yazıcıoğlu, AÜİİED, Ankara, 1982, s. 334

¹⁷⁷ İbrahim Agah Çubukçu, “*Mutezile ve Akıl Meselesi*”, Ankara, 1964, XII, s.51

dışında ortak bir uluhiyet kavramında buluşturarak, bu ortak noktanın dışında başka bir ortak noktaya ihtiyaç duymamaktadır.¹⁷⁸ Aynı zamanda Maturidi'nin, dinler arası ilişkiyi değerlendirirken dinlerin tarihi oluşum sürecini de dikkate aldığı onların birikimsel gelenekleri ile kendi fikirlerinin örtüştüğü görülmektedir.

Maturidi'nin dini çoğulculuğunun temelinin, din ve şariat kavramlarının açıklığa kavuşturulmasına bağlı olduğu söylenebilir. Maturidi'ye göre dinin özünde “boyun eğme”, “itaat etme”, “teslim olma”, “inanma ve bağlanma” anlamları yer almaktadır. Din insanların doğuştan getirdikleri bu duygularının karşılığı olarak ortaya çıkmaktadır. Doğal olarak insanda bulunan bu din ihtiyacının karşılanabilmesi için yöneleceği varlığı bulmasını sağlayacak inançları da yine doğuştan verilmiştir. İnsanların akli melekelerini doğru kullanarak sığınmaya layık olan tek bir Varlığa ulaşması fitridir, aynı zamanda zorunludur.¹⁷⁹

Maturidi'ye göre semavi dinlerin peygamber gerektirmeden sadece akli melekeleriyle bilinebilen yegâne ortak yönlerini ve özlerini oluşturan bu din bütün peygamberlerin dinidir. Yaratılıştaki verildiği için doğrudan kavranılmasında şeraitlerin bir rolü bulunmayan bu dinin alternatifi yoktur. Dolayısıyla bu ta baştan beri değişmeyen, tek ve tam olan bir dindir. Bu din ise “Tevhid İnancı” olarak bilinir. İşte bu yönü ile değişmeyen tek ve tam olan bir inanç olmasından dolayı semavi dinlerin neshedilmeden kalan, dolayısıyla her zaman olduğu gibi şu anda da geçerli olan yegâne ortak noktasıdır.¹⁸⁰ Buradan hareketle Maturidi'nin tek din, çok şariat fikrini ileri sürdüğünü söyleyebiliriz.

¹⁷⁸ Hanifi Özcan, *Maturidide Dini Çoğulculuk*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 19

¹⁷⁹ Özcan, s. 20

¹⁸⁰ Özcan, s. 22

Maturidi, semavi din mensupları arasındaki bu “Tevhid İnancı” na bağlı din birliğinin günlük hayata yansımaya şariatlerin engel olduğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyla, ilahi dinlerin hepsinin de “ Allah’ın birliğine ve sadece O’na ibadet edilmesine” davet etmek için geldiklerini ama şariatlerinin farklı olduğunu fakat bu farklılığın tevhid inancına bir zarar getirmediği düşüncesindedir.¹⁸¹

Bu açıklamalara göre peygamberlerin itikadi alana ait görevleri, ameli ve ahlaki alana ait görevlerinden daha öncedir ve daha “temel” dir. Aynı şekilde “Tevhid İnancı” dinin değişmeyen asıl yönünü; şariatler ise değişen ve ikinci planda bulunan yönünü oluşturmaktadır. Bu da İlâhi Dinlerin yani dini geleneklerin Tevhid’de birleştiğini göstermektedir. Şariatler ise bir gelişim süreci içerisinde değişmektedir. Bir sonraki bir öncekinin süresinin dolduğunu bildirmekte fakat onu hiç gelmemiş gibi kabul etmemektedir. Yeni gelen eskilerin birikimlerinden faydalanmakta, yani yeni gelen sıfırdan başlamakta eskilerin bazı noktalarını kendi üslubuna adapte ederek içinde taşımaktadır.¹⁸² Maturidi’nin bu açıklamalarından yola çıkarak, eski kitaplardan alınan noktaların Kur’an-ı Kerim’in muhtevası içinde kaynaşmış bir unsur olarak yer aldığını ve onların Kur’an kimliği altında devam ettiğini söyleyebiliriz. Bundan dolayı Suhuflar, Zebur, Tevrat, İncil ameli konularda kendi kimlikleri altında bizi bağlamamaktadır. Onlar bizi ancak doğru olarak yorumlandığı şekliyle ortak olan “Uluhiyet Anlayışı” yani itikadi konularda bağlar. Bu da demektir ki tahrif olmamış semavi kitapların itikadi hatta bir bakıma ahlaki konularda geçerliliği ve bağlayıcılığı daimidir.¹⁸³

Tevhid inancına ve sıkı bir “Tektanricılığa” dayanan hak din, yani “Tevhid

¹⁸¹ Özcan, s. 24

¹⁸² Özcan, s. 26

¹⁸³ Özcan, s. 28

dini” hiçbir peygamber döneminde değişmemiştir. Vahyin amacı göz önüne alınırsa ilahi dinlerin sahip oldukları ahlaki prensiplerde de bir değişme söz konusu değildir. Bu dinlerin sahip oldukları şariatlerdeki değişiklik ve farklılık ise insanların içinde bulundukları toplumsal ve kültürel farklılıkların zorunlu bir sonucudur. Kaldı ki bunların varlık sebepleri aynıdır çünkü aynı kaynaktan gelmektedirler.¹⁸⁴

Çoğulculuk kavramı, hak olsun batıl olsun, bütün dinlere inananlar ile hiçbir dine inanmayanların temel insan hak ve özgürlüklerinden yararlanarak bir birliktelik oluşturmak ve bir arada yaşamaları için farklılıklara hak tanıyarak onlara tahammül etmek manasında hoşgörülü davranma olarak da kullanılmıştır. Aynı zamanda çoğulculuğun demokrasi ve özgürlük kavramlarıyla da yakın ilgisi olduğunu, insan haklarının temelinde din özgürlüğünün yattığını, demokrasi ve din özgürlüğünün birbirleriyle bağlantılı kavramlar olduğunu, dini hoşgörünün tesisine yönelik çabaların demokratik toplumların ortaya çıkmasında itici güç olarak büyük rol oynadığını düşünenlerin varlığını da burada zikretmek gerekir.

Buraya kadar anlatılanlardan yola çıkarak denilebilir ki çoğulculuk, ilahi dinlerin taraftarlarına kurtuluşa ulaşmada eşit fırsat tanıyan bir Tanrı tasavvur etmektedir. Yani Müslüman bir ülkede doğan bir Müslüman, Hristiyan bir ülkede doğan bir Hristiyan kurtuluşa ulaşma konusunda daha ayrıcalıklı değildir. Ayrıca çoğulculuk, Tanrı’nın sadece tek bir dini gelenekte aktif olarak kendini vahyedip diğerlerinde vahyetmediğini ileri sürmez. O, bütün ilahi dinlerde gönderdiği peygamberleri, kutsal kitapları vasıtasıyla hazır ve nazırdır. Böylece çoğulculuk dini tecrübenin meşruluğunu onaylar. O, kişilerin saygın geleneklerinin vahyini kucakladıklarında ve hayatlarını o vahyin emirleri doğrultusunda

¹⁸⁴ Özcan, s. 33-34

şekillendirdiklerinde “Nihai Aşkın Varlık”a giden hakiki bir yolu takip ediyor olduklarını ileri sürmektedir.¹⁸⁵

Bütün bu anlatılanların ışığında, ilahi dinlerin özünü oluşturan “Tevhid İnancı”nın hiçbir dönemde değişmediğini ve değişmeden kalacağını söyleyebiliriz. Şeriatların birbirini neshetse de temel akideleri bakımından birbiri içinde devam ettiğini ve yaşadığını söyleyerek birbirlerine karşı ılımlı ve toleranslı olmaları gerektiğini savunanlar da vardır. Çoğulculuğun tüm insanlığın dinsel tecrübesini dikkate almayı ve diğer dinsel geleneklere kendi taraftarları için bağımsız bir geçerlilik tanımaya geçişi öngördüğünü düşünenlerin bulunduğunu da vurgulamak gerekir.¹⁸⁶ Bu Çoğulcu modele göre İlâhi Dinler “İlâhi Hakikate”, “Nihai Aşkın Varlık”a yönelik bağımsız kurtuluş vasıtaları olarak görülmektedir. Bütün bunların ışığındaki çoğulculuğun, hoşgörüsüzlüğün ve baskının hakim olduğu dünyamızda farklı dinsel geleneklere mensup kişiler arasında eşitliği tesis ederek adalet ve hoşgörüyü ilerleterek daha yaşanabilir ve kurtuluşa ulaşmaya çalışan insanların bulunduğu bir dünya hedeflediği düşünülmektedir.¹⁸⁷

3- Mutasavvıfların Görüşleri

Bilindiği üzere Hz. Peygamber (sav) dönemi bir yana sahabe ve tabiin devrinde İslami ilimler tedvin edilmiş ve müstakil bir ilim haline getirilmiş değildi. Sonraki asırlarda diğer İslami ilimlerin gelişmesine paralel olarak Tasavvuf da bağımsız bir ilim dalı hüviyetine kavuşmuştur. Burada konumuz açısından bilinmesi gereken Tasavvuf ilminin Kelam ilminden daha sonra bir ilim dalı hüviyeti kazanmış olmasıdır. Diğer ilim dalları gibi Tasavvuf da belli evrelerden geçerek günümüzdeki

¹⁸⁵ Aydın, *Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, s. 46-47

¹⁸⁶ Aydın, *a.g.e.*, s. 49

¹⁸⁷ Aydın, *a.g.e.*, s. 49

halini almıştır.¹⁸⁸ Bütün İslami ilim dallarında olduğu gibi Tasavvuf için de en büyük kaynak Kur'an ve hadislerdir.¹⁸⁹ Bunların yanında yabancı dillerden tercüme edilen kitapları, fetihlerle birlikte karşılaşılan yabancı kültürlerin de Tasavvuf için kaynak mesabesinde olduğunu ifade edebiliriz.

İslam dini ve kültürü içinde gelişen ilimlerden biri de onun ahlak ve maneviyat boyutuyla ilgilenen tasavvuf ilmidir. Tasavvuf, teorik bir bilgi alanı olmanın yanında hem pratik ve psikolojik hem de tarikatlar vasıtasıyla kurumsal ve sosyolojik boyutu olan çok yönlü bir disiplindir. Bir İslami ilim olarak Tasavvuf; “insanın kalbindeki kötü vasıflarla onlardan kurtulma çarelerinden, kalpteki iyi vasıflar ve onları kazanma yollarından, manevi mertebeleri kat ederek en yüksek mertebe olan insan-ı kamil mertebesine ulaşmanın kurallarından, ve nihayet tevhid’in sırlarından bahseden bir ilimdir.”¹⁹⁰ Tasavvuf, batılı yazarlar tarafından “İslam mistisizmi” olarak adlandırılmaktaysa da aslında o, “vahye oturan İslam dininin, insan ruhundaki mistik eğilim ve ihtiyaçlara cevap veren donelerinin kurumsal bir toplamıdır.”¹⁹¹ Genelde mistisizm özelde tasavvuf, öteki dinler ve mensuplarına olumlu yaklaşımlar konusunda, yapısal ve tarihsel olarak, oldukça özel bir yere ve öneme sahiptir. Hatta bazılarına göre, “mistisizm, büyük dinlerin karşılaşabildiği yegane zemindir.” çünkü “dinlerin özünde o vardır. Bu özden yoksun olan dinler, insanlık bünyesinde etkili olamamışlar ve uzun süre yaşama şansı bulamamışlardır.”¹⁹²

Kelâmî alandaki çoğulculuk konusunda farklı görüşler bulunsa da ortak tavır

¹⁸⁸ Tasavvufun geçirdiği evreler ve bu evrelere mensup mutasavvıflar için bkz. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, TDV Yayınları, Ankara, 2000, s. 10-13

¹⁸⁹ Tasavvufun Temel Öğretilerinin hadislerdeki dayanakları için bkz. Yıldırım, a.g.e., s. 67-413

¹⁹⁰ Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1995, s. 26

¹⁹¹ Yaşar Nuri Öztürk, *Tasavvufun Ruhu ve Tarikatler*, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul, 1997, s. 15

¹⁹² Öztürk, a.g.e., s. 16

aynı yöndeydi. Tasavvuf için bunu söylememiz biraz daha zor olacaktır. Zira Tasavvufi alanda ortak tavır oluşması, belki Tasavvufun geçirdiği evrelerden biri olan tarikat dönemine rastlamaktadır. Ancak yine de bu dönem içerisinde de genel tavrı bastırabilecek ve yıllar sonra da insanları etkileyebilecek mutasavvıflar çıkmıştır. Muhyiddin İbn Arabi (1165-1240), Mevlana Celaleddin Rumi (1207-1273), vb. Bu gün Müslümanların diğer dinlerle İslam arasında derinden yaklaşım kurma girişimleri adı geçen mutasavvıfların attığı zengin temellere dayandırılabilir.¹⁹³

3.a) Muhyiddin İbn Arabi

İbn Arabi 1165 senesinde Endülüs'te doğmuş, buradan ayrılıp İslam dünyasının doğusuna göç etmiştir. Mekke, Musul, Bağdat'tan sonra Anadolu'ya yerleşmiştir.¹⁹⁴ İbn Arabi “karmaşık ve çok yönlü, hatta kendisini anlamayan kimselere oldukça çelişkili görünen bir şahsiyettir.” Nitekim bazıları onun, “ibadetlerde zahiri, itikatta ise Batını görüşlü” olduğunu savunmuşlardır.¹⁹⁵ İbn Arabi diğer bir çok sufi gibi Batı'da Dinlerin Birliğinin savunucusu olarak bilinir. O'nun bu yönünü bilenler sadece batılilar değil, bazı müslüman yazarların tespitine göre de İbn Arabi'nin doktrinlerinde oldukça ilgi çekici yönlerinden biri tüm dinlerin iç muhtevalarının birliğine olan inancıdır.¹⁹⁶ Burada şu durumu hatırlatmak yerinde olacaktır. Bilinçli, inançlı ve samimi olarak dışlayıcılık taraftarı olanlarda görülen özelliklerden biri, kendi dinlerinin inanç esasları ve yaşam kurallarına ayrıntılarına dek bağlı kalmaya çalışmalarıdır. Onlar, genellikle dinlerini,

¹⁹³ S. Hüseyin Nasr, *Üç Müslüman Bilge*, Çeviren: Ali Ünal, İnsan Yayınları, İstanbul, 1985, s.130

¹⁹⁴ İbn Arabi hakkında bkz. Süleyman Uludağ, *İbn Arabi*, TDV Yayınları, Ankara, 1995, s. 3-58

¹⁹⁵ Ebu'l A'la Afifi, *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler*, Çeviren: Ekrem Demirli, İz Yayınları, İstanbul, 2000, s. 48-49 ; Uludağ, *a.g.e.*, s. 61-91

¹⁹⁶ Nasr, *Üç Müslüman Bilge*, s.129

dinin özü ve ayrıntısı ruhu ve biçimsel yanı gibi ayrımlara tabi tutmazlar ve dolayısıyla dinin emir ve yasaklarını da küçümsemez ve ihmal etmezler. Oysa, çoğulcuların bir çoğunda, dinin özü ve ayrıntısı gibi ayrımlar yapılır ve her dinde bulunduğu öne sürülen genel öz önemsenirken, kendi dini de dahil olmak üzere dinin pratikteki ayrıntılarına özen gösterilmezdi.¹⁹⁷ İbn Arabi, dinlerin ve kendi dininin özüne önem vermekle birlikte, dininin inanç ve ibadetlerle ilgili ayrıntılarına bir dışlayıcı kadar bağlı kalmaktadır. Öyle ki İbn Arabi diğer Müslümanlar gibi, Kur'an ve Hz. Muhammed'in (sav) sünnetini, insan imkanının gelişmesi isteniyorsa, izlenmesi gereken rehberler olarak görmektedir. Bu durum tabiki ne onu ne de bir başka mutasavvıfı asla dışlayıcı yapmaz.¹⁹⁸ Ancak İbn Arabi'yi dışlayıcılığa yaklaştıran asıl başka bir husus vardır. Bu da onun Selçuklu sultanlarına Hristiyanlara karşı tavizsiz siyasi öğütlerde bulunması ve bu bağlamda söylediği sözleridir. O, İslam'ın batıda ve doğuda Hristiyan güçlerin saldırılarına uğradığı bir dönemde, siyasi açıdan kesin bir tavır koyar.¹⁹⁹ Kendisine bir mektup yazarak Hristiyanlarla olan ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini soran sultan Keykavus'a yazdığı mektupta şu tavsiyelerde bulunur: “ *Hristiyanların kilise ve manastır inşa etmelerine, bunlar harap olmuşsa yenilemelerine ve onarılmalarına, buralarda casusların barınmalarına, şirk gösterisinde bulunmalarına, Müslüman olmak isteyen Hristiyanların İslam'a girmelerini engellemelerine izin verilmez....*”²⁰⁰ Başka bir yerde oldukça sert şu tavrı savunur: “ *Aralarında ikamet etmeme imkanına sahip olduğu halde kafirler arasında oturan bir kimsenin İslam'dan nasibi yoktur.*

¹⁹⁷ Cafer Sadık Yaran, “İbn Arabi, Mevlana ve Yunus Ermeye Göre Ötekinin Durumu”, İslam ve Öteki Dinlerin Doğruluk, Kurtarıcılık ve Birarada Yaşama Sorunu, Kaknüs Yay., İst., 2001, s. 311

¹⁹⁸ Yaran, *a.g.m.*, s. 312

¹⁹⁹ Yaran, *a.g.m.*, s. 312

²⁰⁰ İbn Arabi, *Fütuhât*, IV., s.710; Uludağ, *a.g.e.*, s. 47

Kur'an'ın ve hadisin hükmü budur. Bunun içindir ki şu sıralarda haçlıların elinde bulunan Kudüs'ün ziyaret edilmesine ve orada ikamet edilmesine karşıyız."²⁰¹ İbn Arabî'nin buradaki tavsiyeleri oldukça dışlamacı bir tavrın dışavurumu gibidir ve onda belli ölçüde bir dışlamacılığın olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda o, dışlamacı tavırlara karşı çıkan ve böyle bir tavrı cahillikle niteleyen sözlerin de sahibidir. Çünkü ona göre insanlar, Hakk'ı mutlak değil hususi olarak bilebilirler ve bu bilgilerine uygun bir inanç geliştirebilirler. Bu durumda olan herhangi bir dinden bir kimsenin ötekinin inancını kötülemesi, ilimden değil insafsızlık ve cehaletten kaynaklanır demektir.²⁰² Bir çok sufi gibi onun da olayların iyi yönünü görmekten ve göstermekten yana olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte her olay ve olguda olduğu gibi din alanında da doğal olarak var olabilen "öteki yüzü" görmekte ve dikkate almaktadır.²⁰³

Sonuçta İbn Arabî'nin öteki din mensubu insanları da kucaklamaktan ve kurtarmaktan yana görüşler içinde olduğu anlaşılmaktadır. O'nun görüşlerinin temelinde vahdeti vücud fikri vardır. Allah bütün sıfatların ötesinde gerçek varlıktır. Çünkü O, mutlak gerçeğin, Hakk'ın özel bir görüntüsü ve tecellisidir.²⁰⁴ Böyle olunca bir anlamda Hakk'ın tecellisi olan varlıklara saygı Hakk'a saygı olmuş olmaktadır. İbn Arabî öteki dinlere bakış konusunda insanları arifler ve cahiller olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Arifler çoğulcu anlamda her dinden insanı bu dünyada da öteki dünyada da aşağı yukarı eşit ölçüde kucaklayıcı, kapsayıcı anlamda genel olarak İslam'ın öteki dinlerden biraz daha üstün olduğunu vurgulayan ama

²⁰¹ İbn Arabî, *Fütuhât*, IV., s.596-601; Uludağ, *a.g.e.*, s. 48

²⁰² Yaran, *a.g.m.*, s. 313

²⁰³ Yaran, *a.g.m.*, s. 316

²⁰⁴ Yaran, *a.g.m.*, s. 320-324

ötekilere de bu dünyada dostluk, öteki dünyada kurtuluş kapısını olabildiğince açık tutmaya çalışan bir görüşe sahiptirler. Cahiller ise koyu bir dışlayıcı anlayışa sahiptirler.²⁰⁵

3.b) Mevlana Celaleddin Rumi

Celaleddin Rumi 1207 yılında Belh şehrinde doğmuş daha sonra O'da İbn Arabi gibi Anadolu'ya gelmiştir.²⁰⁶ Bir çok mutasavvıf gibi Mevlana da çoğu kere açık konuşmak yerine sembolik ifadelerle konuşmayı yeğleyen ve bunu bile belli bir yere kadar yapıp ötesini kendisine ve erbabına saklayan bir düşünürdür. *“Zaten sözün anlamı, kişinin anlayışı kadardır. Bu söylediğim söz de, senin anlayışın kadardır.”* der Mevlana ve haklı olarak devam eder: *“Doğru anlayışlı kişilerin hasretinden öldüm.”*²⁰⁷ Öyle anlaşıyor ki Mevlana, dinlerin nihai kaynağının Tanrı olduğunu, peygamberler farklı ise de getirdiklerinin bir olduğunu, değişen tarihsel, toplumsal ve kültürel şartların gereği olarak ayrıntılarda bazı farklılıkları hayata geçirmişlerse de ilahi ışığın parıltısının kıyamete dek hep aynı kalacağını söylemektedir. Buna bağlı olarak da *“Herkes kendi dininin şekli yapısını koruyabilir. Ama özde beraberliği esas almak suretiyle diğer din mensuplarıyla dostça sıcak ilişkiler kurabilir.”*²⁰⁸ düşüncesini savunmaktadır.

Mevlana'nın dinlerin gayelerinin birliği konusundaki görüşleri ise daha açıktır. Ona göre dinlerin yolları, yöntemleri ayrı ise de gayeleri birdir ve yola değil maksada bakmak gerekir. Nitekim kendisinin konuştuğu bir toplulukta Müslüman olmayanlardan ağlayan, sevinen, türlü haller gösterenlerin olduğu gerçeği karşısında

²⁰⁵ Yaran, *a.g.m.*, s. 324

²⁰⁶ Mevlana hakkında geniş bilgi için bkz. Emine Yeniterzi, *Mevlana Celaleddin Rumi*, TDV Yayınları, Ankara, 1995.

²⁰⁷ Mevlana; *Mesnevi ve Şerhi*, Şerh: Abdülbaki Gölpınarlı, MEB Yayınları, İstanbul, 1985, III, s. 239

bunun nasıl mümkün olduğu sorulması üzerine o: “*Yollar her ne kadar çeşitli ise de gaye birdir... Görmüyor musun ki Kabe’ye giden ne çok yol vardır. Bazısının yolu Rum’dan bazısının Şam’dan, bazısının da denizden Hint ve Yemen’den dir. Bunun için yollara bakarsan, ayrılık büyük ve sınırsızdır. Fakat gayeye, maksada bakacak olursan hepsi birleşmiş, hepsinin kalbi Kabe hakkında anlaşılmış ve orada bir olmuştur.*”²⁰⁹ der. Başka bir yerde de daha açık ve sade bir ifadeyle “*Her peygamberin, her erenin bir yolu yordamı vardır; fakat değil mi ki Tanrı’ya götürmede hepsi de birdir.*”²¹⁰ diyerek görüşlerini ortaya koyar. Mevlana’ya göre dinlerde farklı olan unsur, dinlerin özünde yatan evrensel ve ortak nihai amaç değil, insanları bu amaca götüren yollardır.

Mevlana’ya göre farklılıkların özdeki benzerliği gölgelemesi, insanların birbirinden ayrılmasına ve onların düşmanca tavır sergilemesine sebep olmaktadır. Ona göre Musa ve İsa’yı farklı görmek şaşkınlıktan ileri gelmektedir. Diğer bir sebep de ötekinin dilini anlayamamak karşı tarafın düşünce ve duyguları hakkında bilgisiz olmaktır. Ancak buraya kadar anlattıklarımıza bakılarak, Mevlana’nın tamamen çoğulcu bir anlayışa sahip olduğu, yolların farklılığının onun için önemli olmadığı sanılmamalıdır. Ona göre eğer imkan varsa arada var olan farklar dikkate alınmalı ve akıllı, bilinçli, özgür bir varlık olan insan, gücü yetiyorsa hep daha iyiyi aramalı, onu bulmaya ve ona bağlanmaya çalışmalıdır.²¹¹ Mevlana çok kültürlü ve çok dinli bir toplumda barış içinde yaşamının mümkün olduğunu göstermiştir. Son olarak onun bize tavsiyesi kandilden çok ışığa bakmak, ayırmaktan çok birleştirmeye çalışmaktır.

²⁰⁸ Yaşar Nuri Öztürk, *Mevlana ve İnsan*, Yeni Beyrut Yayınları, İstanbul , 1997, s. 101

²⁰⁹ Mevlana, *Fihri Mañih*, Çeviren: Meliha Ülker Tarıkahya, MEB Yayınları, İstanbul, 1985, s.152-153

²¹⁰ Mevlana; *Mesnevi ve Şerhi*, I, s. 523

MUSA CARULLAH BİGİYEĞİN DÜŞÜNCE DÜNYASI

A- Musa Carullah ve Yenilik Hareketleri.

İdil Ural bölgesindeki dini anlayış ve eğitim sistemi ile ilgili ilk şikayetlerin ortaya çıkmasından sonra, dini ıslahattan medrese programlarının değişmesine kadar birçok görüşün ortaya çıkmasında Abdurrahim b. Osman Otuzmeni, Abdunnasir b. İbrahim el-Kursavi ve Şehabeddin Mercani gibi alimlerin katkılarının yanında, Rusya'nın 1758'de Kazan'da gimnazyum'u açması aynı okulda 1769'da Tatar dilini öğrenmek için bir sınıf oluşturması, bundan hemen sonra da yine Kazan'da 1804'te üniversite kurmasının katkısı olmuştur.²¹² Aynı zaman da ilk Tatar matbaasının 1797'de Kazan'da açılmasının da önemli etkisi olmuştur.²¹³ Batı tarzı eğitim veren bu kurumlar, Tatar Türklerini yakından etkilemiş ve onlara kendi medreseleriyle oldukça düzenli eğitim veren bu okulları mukayese yapma imkanı vermiştir. 19. asrın ikinci yarısında yani Mercâni ve sonrasında itibaren, İdil Ural bölgesindeki dini ve milli uyanış toplumsal bir harekete dönüşmüş ve zengin tüccarların da yardımıyla önemli gelişmeler yaşanmıştır.²¹⁴

Bilindiği gibi Batı Medeniyetinin yükselmesi ve İslam Medeniyetinin çöküş sebeplerini araştırmaya koyulan Müslüman münevverler arasındaki 18. asrın sonlarından itibaren eğitimde, dinde ve milli şuurda yaşanan bu uyanış ceditçilik²¹⁵ (yenilikçilik) hareketi olarak tanınmıştır.²¹⁶ İdil Ural bölgesindeki ceditçilik hareketinde kullanılan esas kavramlar cedit (tecdid, müceddid ve ceditçi), ıslah ve

²¹¹ Mevlana; *Mesnevi ve Şerhi*, II, s. 417-418

²¹² Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme*, s. 21

²¹³ Maraş, a.g.e. , s. 21

²¹⁴ Maraş, a.g.e. , s. 21

²¹⁵ Ceditçilik kavramı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Maraş, a.g.e. , s. 30-46

²¹⁶ Maraş, a.g.e. , s. 22

usul-i cedit kavramlarıdır. Bu hareketin dini düşüncede ve eğitimde olmak üzere iki ayrı yönü bulunmaktadır. Dini düşüncedeki yenilik hareketi ıslah, cedit, tecdid gibi kavramlarla ifade edilirken, eğitimde yenilik hareketi ıslah, usul-i cedit, cedit, maarif (marifet) ve terakki kavramlarına yer verilmiştir.²¹⁷ Musa Carullah Bigiyef'in görüşlerine etki eden başlıca iki fikir kaynağından söz edilebilir. Bunlardan birincisi kendisinin doğup büyüdüğü çevreden gelmekte; diğeri ise Mısır ve Türkiye gibi İslam memleketlerinden kaynaklanmaktadır.²¹⁸ Musa Carullah'ın doğup büyüdüğü çevre olan Kazan'da gelişen ceditçilik hareketinin doğuşu, 18. asrın sonları ile 19. asrın başlarına tekabül etmektedir. Bu dönemde yaşayan Abdürrahim b. Osman b. Sermeki b. Kırım Otuzimeni el-Bulgari (ö. 1834), Ebu'n-Nasr Abdü'n-Nasir b. İbrahim b. Yarmuhammed b. Eşterek el-Kazani el-Ha- nefi el- Kursavi (ö. 1812) ve Ahmedcan b. Emirhan b. Koçkar b. Yakup (ö. 1813) gibi önemli isimler bu hareketin başlatıcılarıdır.²¹⁹ Bu bölgede doğrudan doğruya muasır Avrupa Medeniyetinin etkileriyle gelişen ve modernist bir hareket özelliğinde olan, 19. asrın son çeyreğinde Kırım'da çıkmaya başlayan Tercüman Gazetesi sahibi İsmail Gaspıralı'nın önderliğini yaptığı ve özellikle yeni bir eğitim sistemi ortaya koyarak bütün Türkistan'da usul-i cedide mekteplerinin açılması için çalışan bir grup vardır.²²⁰ Bu grubun ortaya çıkardığı hareketle Kazan'da Alimcan Barudi'nin başında olduğu Medreseyi Muhammediye, Orenburg'taki Hüseyniye Medresesi ve Vyotka vilayetindeki Bubi Medresesi gibi kurulan medreselerdir.²²¹ Bu bölgedeki ceditçilik hareketinin dini alandaki çalışmalarına ağırlık veren ve içtihat kapısının açık

²¹⁷ Maraş, *a.g.e.* , s. 24

²¹⁸ Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah Hayatı – Eserleri – Fikirleri*, Dergah yayınları, İstanbul, 2005, s. 185

²¹⁹ Maraş, *a.g.e.* , s. 48

²²⁰ Mehmet Görmez, *Musa Carullah Bigiyef*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, s. 89-90

²²¹ Görmez, s. 90

olduğunu söyleyerek ortaya çıkan yeni meselelere çözümler bulmaya çalışan eski alimlerin geleneğini ve taklidini reddeden ikinci bir grup daha vardır.²²² Şüphesiz Rusya Müslümanları arasında ceditçilik hareketinin öncülüğünü yapan Abdürrahim b. Osman Otuzimeni (ö. 1834) ve Abdunnasir Kursavi (ö. 1812) dir. O’nu Şihabeddin Mercani (1818-1889), Rızaeddin b. Fahreddin ve Musa Carullah Bigiyef (1875-1949) izlemiştir. Ortaya çıkan bu hareketin dış kaynakları ise Mercani’den itibaren hem Osmanlı’daki ıslahat hareketleri, hem Avrupa ve Rusya’daki gelişmeler ve ıslahatlar, hem de Mısır’da ortaya çıkan ıslahçı harekettir.²²³

Musa Carullah’ın fikri gelişiminde Abdunnasir Kursavi ve Şihabeddin Mercani önemli rol oynamışlardır. Ceditçiler arasındaki özgün alimlerden biri olarak ortaya çıkan Carullah’ın dini düşüncelerini en çok etkileyen kitaplar el-Maarri’nin *Luzümiyyat*’ı, Şatıbi’nin *el-Muvafakat*’ı, Muhyiddin İbn Arabi’nin *Futûhatü’l-Mekkiyye*’si, Ahmet el-Karafî’nin *Envarü’l-Burûk*’udur.²²⁴ Musa Carullah’ta da var olan; herkesin aklının erdiği oranda Kur’an’la muhatap olmasını bu yolla itikadını düzeltmesi gerektiğini, eski alimleri, mezhepleri ve kitapları körü körüne taklit etme yolunun terk edilmesi, İslam’ın hurafelerden arındırılıp Peygamber (sav) zamanındaki safiyetine döndürülmesi, Rusya Müslümanlarının çağı yakalayabilmeleri ve terakki yoluna girebilmeleri için medreselerini ıslah etmeleri asrın ihtiyaçlarına uygun hale getirmeleri, Rusya Müslümanlarının haklarını arayabilmeleri ve orada olan biteni anlayabilmeleri için Rus dilini öğrenmeleri gerektiği gibi fikirler Abdunnasir Kursavi ve Şihabeddin Mercani’de de bulunan fikirlerdir.²²⁵

²²² Görmez, s. 90

²²³ Maraş, *a.g.e.*, s. 64

²²⁴ Maraş, *a.g.e.*, s. 59

²²⁵ Kanlıdere, s. 185

Carullah'ın fikri kişiliğinin oluşmasında yaşadığı ortamdaki kültür geleneğinin önemli bir etkisi vardır. Bunun yanında Ortadoğudaki İslami Reform arayışları ile Osmanlıdaki ıslah hareketleri de belirleyici olmuştur. Hayatının büyük bir bölümü Rostov, Kazan ve Petersburg şehirlerinde geçmiştir. Çocukluğu Rostov gibi müslümanı az olan bir Rus muhiti içinde doğup büyümüş, hayatının en önemli yıllarını Petersburg gibi batılı ilim ve medeniyet merkezinde geçirmiştir. İşte yetiştiği ve yaşadığı bu ortam O'nun dini düşüncelerine etkisi olmuştur. Bundan dolayı o hiçbir zaman batı karşıtı ve Rus düşmanı olmamıştır. Ayrıca reform yanlısı olan ve Rusya Müslümanlığında önemli bir yer tutan sufi'lerle yakın dostluğu olmuştur.²²⁶

Musa Carullah'ın Orta Asya, Hindistan, Mısır, Hicaz ve Suriye'de yaptığı ilmi gezileri özellikle o dönemde çok popüler olan dini ıslahatçı fikirlerden etkilenmesi onun fikri oluşumunda etkili olmuştur. Bu yörelerde konuşulan Arapça ve Farsça'yı da bilmesi onun bu konulardaki bilgilerinin derinlik kazanmasına sebep olmuştur.

Rusya'da Türk soyundan gelen topluluklar arasındaki dil farklılıklarının en aza indirilip ortak bir dilin kullanılması ayrıca bunun yalnız Rusya'da değil bütün dünyadaki Türklerin birbirleri ile rahatça iletişim kurabilmeleri için bir dilin oluşturulması fikrinin sahibi ve uygulayıcısı olan İsmail Gaspıralı da Carullah üzerinde etkili olmuştur.²²⁷ Gaspıralı gibi Musa Carullah'ta eserlerini bütün Türk dünyasının anlayabileceği bir dille yazmaya gayret ediyordu.

Musa Carullah yenilik taraftarı inkılapçı bir düşünür ve ilim adamıdır. Çünkü O bir eserinde “ *Her bir eserimde fakihlerin fikirlerini uyandırmak gayesiyle ufak tefek sözleri yazardım. Maksadım efkar-ı İslamiyede inkılap hareketleri yaratmaktır.*

²²⁶ Kanlıdere, s. 186

²²⁷ Kanlıdere, s. 186

Bugün buna emelim, rağbetim ve arzularım ziyadeleşti. İslami ilimlerde ve dini düşüncelerde, ufak büyük inkılap hareketlerini İslam Dünyasında, İslam Memleketlerinin birinde uyandırmak bugün bana yakın bir emel olup kaldı.” demektedir.²²⁸

Yenilik taraftarı olan Musa Carullah her konuda yapılan taklitçiliği eleştirmiştir. O, bu hürriyet asrında, her konuda yabancıları taklit etmeyi, içtimai ve dini meselelerimiz hakkında konuşurken milletimize her zaman yabancıların gözüyle tepeden bakmayı ve bu yüzden de Müslümanların ıslah hareketine muhtaç hastalıklarını da o gözle gördüğümüzü²²⁹ eleştirerek, “*Bütün söz ve fikirlerimize dini ıslahat ismini verip hor ve hakir görülen milletimize ve hasta olarak değerlendirdiğimiz İslam’a, o söz ve fikirlerimizi çare, ilaç düşüncesi ve azarlama yoluyla vermeye başladık.*”²³⁰ diyerek bunların faydalarının olmayacağını söylemektedir. Buradan hareketle herkese düşen birinci vazifenin umum millete ve masum İslamiyet’e saygı duymak olduğunu belirtmektedir.

Musa Carullah reformla ilgili düşüncelerini reddederek bu konudaki düşüncelerini şöyle anlatır: “*Bana göre İslam, ‘dini ıslahat’ hareketlerinin hiç birine muhtaç değildir. Şöyle ki; dini, içtimai ve siyasi hastalıklar İslam’da değil yalnızca kendimizde vardır. Bu öldürücü hastalıklardan korunmak ve çarelerini de mutlaka aramak gerekir. Bu takdirde İslam’ı ıslah etmek ihtiyaç değildir; bilakis İslam’ın sunduğu çare ve tedbirlerle kendimizi ve varlığımızı tedavi ve ıslah etme ihtiyacı söz konusudur.*”²³¹

²²⁸ Musa Carullah Bigiyef, *Uzun Günlerde Ruze*, Kazan, 1911, s. 12

²²⁹ Musa Carullah Bigiyef, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, Yayına Hazırlayan: Musa Bilgiz, Kitabiyat Yayınları, Ankara, 2001, s. 15

²³⁰ Bigiyef, *a.g.e.*, s. 15

²³¹ Bigiyef, *a.g.e.*, s. 15

Hristiyanlık dünyasında reformasyon devrinin olduğunu ancak İslam Tarihini Hristiyanlıkta olduğu gibi böyle bir duruma getirecek bir halin olmadığını da belirtmektedir.²³²

Ayrıca “... Allah bize insaf versin. Bizde hayadan bir eser kalmadı. Biz her kabahatimizi İslam’a isnat eder olduk. Biz her edepsizliğimize ‘işte bu İslam’ın edebidir’ der olduk. Biz yalnız bir batılı değil, bin batılı dava eder isek de şeriatın naslarından delil arar olduk. Biz ulüm ve maarifin her birini inkar eder isek, mukaddes İslam’ın namından inkar eder olduk. Biz utanmadan asılsız sözlerle dini kitaplarımızı telvis etmekten (kirletmekten), imamlarımıza da iftira etmekten çekinmiyoruz.”²³³ Cümleleri ise O’nun İslam’da reform yapılması gerektiği kanaatinde olmadığını açıkça ortaya koymaktadır.

Musa Carullah “ümmetimin ihtilafı rahmettir” sözünü hadis olmasa da bir hikmet olarak kabul ederek mezhep ve yorum farklılıklarını doktrin zenginliği olarak görmektedir. “ Toplumsal durumların hükümlerine dair, fıkhi mezheplerde, ilmi konulara ait düşüncelerde ve hayat yollarında ihtilaf hem tabii hem de rahmettir. Dolayısıyla bu tür ihtilafların hiçbir zararı bulunmamaktadır.”²³⁴ sözleriyle bu gerçeği ifade etmektedir. Carullah, İslam düzleminde yani İslam’ın gösterdiği istikamette mukaddes bir kibleye yönelen bütün muhtelif mezhepler dostluk ve kardeşlik sıfatları ile müşterek bir maksada yönelirlerse aralarındaki bu tür ihtilafların rahmet olacağını söylemektedir.²³⁵

Carullah geleneksel İslami eğitim kurumlarından yüz çevrilmesi değil, onların

²³² Görmez, s. 94

²³³ Şamil Dağcı, “Musa Carullah Bigiyef’in Hukukçuluğu”, Sempozyum, Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, s. 73

²³⁴ Bigiyef, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, s. 24

²³⁵ Bigiyef, *a.g.e.*, s. 25

ıslah edilmesi taraftarıdır. O'nun ıslahatçılığı eğitim kurumları ile sınırlı kalmaz, sosyal hayatın diğer cephelerinde de doğrudan batı kurumlarını almak yerine, mevcut İslam kurumlarının yeniden gözden geçirilip düzeltilmesinden, yani dahili ıslahattan yanadır.²³⁶ O aynı zamanda batıda en çok takdir ettiği 'fikir hürriyeti' ve 'tolerans' gibi kavramları İslam düşünce geleneği içinde arar. Bunları yeniden ortaya çıkarıp yaygınlaştırmak gerektiğine inanır.²³⁷ İslam dünyasını içinde bulunduğu uyku aleminden uyandırmak, geçmişteki İslam yazarları içinde orijinal düşünce üretenleri arayıp bulmak ve dikkatleri onların düşüncelerine çekmek istemektedir.

Musa Carullah'ın tecdit düşüncesi, ismi üzerinde bir modernleşme düşüncesidir. Ama bu modernleşme, gelenekten kopan bir modernleşme değildir; gelenekten kopamayan bir modernleşme, bir yenileşmedir. Bununla beraber bütün geleneği olduğu gibi alan bir gelenekçilik değil; çözüm arayıcı, ayıklayıcı ve tenkitçi bir gelenekçilik olduğunu söyleyebiliriz. Bu anlamda Carullah bugünkü medeniyette yenilik adına var olan ve bizim gelişmemize, geri kalmışlığımızdan kurtuluşumuza neden olacak her şeyi almayı ama aynı zamanda gelenekten bize kalan mirasımıza da sahip çıkarak onlarda korumamız gereken şeyleri de koruyarak ya da daha geniş anlamıyla henüz anlaşılmamış hazinelerimizi anlamaya çalışarak gelişme yolunda, ilim ve fen yolunda atılması gereken adımları geç kalmadan atmamız lazımdır demektedir. Aynı zamanda Musa Carullah tecdit anlayışında İslam'ın veya İslam anlayışının ıslahından çok toplumun ıslah edilmesi, eğitim seviyesinin yükseltilmesi, eğitim kurumlarının günün ihtiyaçlarına cevap verebilecek düzeye getirilmesi gerektiği üzerinde durmaktadır.

²³⁶ Kanlıdere, s. 190

²³⁷ Kanlıdere, s. 190

Musa Carullah İslamiyet'te Protestanlık benzeri bir reformun gerekliliğini savunanları (ki bunlar arasında Osmanlı Türk aydını Celal Nuri (İleri) de vardır)²³⁸ eleştirerek bu sözleri söyleyenleri batılı yazarların, sosyal bilimcilerin fikri ve teorilerini taklit yolunda söylenmiş bir fikir olarak kabul eder. Eski İslam Alimlerinin görüşlerini açıkça ve cesaretle eleştirirken batılı filozofların sözlerini sorgulamaksızın kabul etmeyi hürriyet değil çok büyük bir zillet olarak görür.²³⁹ Carullah, Celal Nuri'nin ittihad-ı İslam adlı eserindeki “Hz. Muhammed VII. Asrın Luther'i idi.” fikrine karşı çıkarak Luther'i çok büyük bir insan olarak nitelendirir; fakat Hz. Peygamberi (sav) ona benzetmeyi çok yersiz bulur.²⁴⁰ Carullah İslam dünyasında ıslahat gerektiği katindedir. Ancak O, bu ıslahatın en mühim esaslarını mazide arayarak onun ıslahattan anladığının seleften miras kalan bütün hazineleri aramak ve bulmaktan geçtiği kanaatindedir.

Carullah birçok meselede eski alimlerin görüşlerini tenkit etmekle beraber hiçbir zaman reformatörlük iddiasında olmadığını belirterek, kendisinin reformatörlük iddiasında bulunmakla suçlayanlara ucuz pahaya verilecek reformatörlük lakaplarını İslamiyet şerefine feda edemeyeceğini söyleyerek “Benim ruhumun izzetine reformatörlük lakapları zinet olamaz.” diyerek reddeder.²⁴¹

B- Musa Carullah'ta Kur'an Mantığı.

Musa Carullah batı dünyasındaki gibi kiliseyi devletten, dini dünyadan ayırma temeline dayanan “dini olan” ve “dünyevi olan” şeklindeki bir ayrımı İslam'ın ruhuna aykırı bularak Rızaeddin b. Fahreddin'nin Kur'an-ı “ dini “ bir kitap olarak

²³⁸ Kanlıdere, s. 81

²³⁹ Kanlıdere, s. 81

²⁴⁰ Kanlıdere, s. 82

²⁴¹ Kanlıdere, s. 82-83

tanımlamasında dini ve dünyevi ayırım yaptığı kanaatini taşıyarak Kur'an-ı dini olmanın yanında aynı zamanda" içtimai", "siyasi" olduğunu vurgular ve Kur'an-ın ibadete ait yönlerinin yanı sıra aile hükümlerini ve muamele hukukunu bildirmesi yönünden içtimai, siyasetin en önemli esaslarını çok açık ve ayrıntılı bir biçimde ortaya koymasından da siyasidir demektedir.²⁴² Carullah metodolojisini temellendirmek için yeni bir mantık önermekle işe başlar. O, Aristo mantığını hatalardan korunma olarak kabul etmiş ve ilkel topluluklar için vazedilmiş bir mantık olarak görmüştür.²⁴³ Ancak ona göre hatalardan koruma devrinin bittiğini artık aramak, bulmak ve keşfetmek döneminin başladığını hidayet ve doğru yolu gösteren bir mantığın lazım olduğunu belirtmektedir.²⁴⁴

Hakikatin insan eliyle yazılanlarda değil, Allah'ın kudret ve hikmetiyle yaratılan tabiat hazinelerinde olduğunu; hakikatin sadece koruma maksadıyla değil yani mantık kuralları ile değil Allah'ın insana ihsan ettiği akıl, vahy ve içtihat ürünü bir tecrübe sayesinde keşfedilebilir ve insanı hakikate iste bu akıllı ve tecrübesi ulaştırır.²⁴⁵ Musa Carullah'ın düşünce sisteminde insanı harekete geçiren mantığın Kur'an mantığı olduğu bunun ise koruyucu değil keşfedici ve hakikate sevk edici mantık olduğunu kabul ettiği söylenebilir. Buradan hareketle Kur'an mantığına göre bir hakikati kabul ettirmek değil hakikati aramak ve bulmak önemlidir.²⁴⁶

Musa Carullah İslam'ın asli delillerini sıralarken bunların en başında Kur'an-ı Kerim'i (kitap) zikretmiş daha sonrada Kur'an-ı Kerim'in risaletin hem asli hem de kesin delilidir (burhan) demektedir.²⁴⁷ Kur'an-ı Kerim'in kıyamete kadar baki

²⁴² Kanlıdere, s. 85

²⁴³ Görmez, s. 94

²⁴⁴ Bigiyef, *Uzun Günlerde Oruç*, s.127-128

²⁴⁵ Görmez, s. 96

²⁴⁶ Görmez, s. 96

²⁴⁷ Musa Carullah Bigiyef, *Kitabü-s Sünne*, Çeviren Mehmet Görmez, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000, s.102

kalacağını bunun içinde İslam'ın mesajının da baki kalacağını ve Hz. Peygamber (sav) 'den sonra risalet'i tebliğ konusunda ümmetin görevli olduğunu ve kıyamete kadar taşımaya devam edeceğini bildirmektedir.

Kitabın Peygambere indiğini fakat asıl gayenin insanlar olduğunu zikrederek bunu Zümer Suresi 39/41 ayetindeki “*Biz sana kitabı hak ile insanlar için gönderdik.*” ifadelerindeki gerçeğe dayandırmaktadır.

Musa Carullah Kitabü-s Sünne adlı eserinde Kur'an-ı Kerimi anlatırken şu ifadelerle yer vermektedir :

“Kur'an-ı Kerim, şeriatın aslı , ümmetin dayanağı, hikmetin kaynağı, aklın ışığı, fikirlerin nurudur. Bakara suresi 2/269 ayette ‘*her kime hikmet verilmiş ise ona çok hayır verilmiş demektir*’ buyrulmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'in bütün ayetleri şu özelliklere sahiptir.

- Kur'an'ın bütün ayetleri kesindir.
- Kur'an'ın bütün ayetleri akli hükümlere uygundur.
- Bütün ayetler ümmetlerin maslahatına uygundur.
- Bütün ayetler geneldir. Her hangi bir sınırlandırmaya (tahsise) maruz kalmamıştır.
- Her ümmenin anlayabileceği kadar kolaydır.
- Kamamı muhkem, sabit ve sağlamdır. Hiçbiri zail olmaz.
- Kur'an ayetlerinin hiç biri mensuh değildir. Her birinin hükmü güneş semada kaldıkça bakidir.
- Her ayet amel etmeyi zorunlu kılacak hüküm içerir.

- Teorik konularda akli deliller, sosyal konularda içtimai deliller, ahlaki ve hukuki meselelerde ta'lim ve teklif kaideleri bütün ümmet için bağlayıcı hüküm ifade eden kat'i delillerdir.
- Kur'an'ın bütün ayetleri açıktır. Her hangi bir kapalılık ve karışıklık söz konusu değildir.
- Allah kendi kitabını her türlü batıl şeyden tenzih etmiştir. Her hangi bir ayetin, Allah'ın fiil ve hikmetiyle çeliştiğini söylemek imkansızdır. Kur'an ifadeleri her türlü galat, gaflet ve unutmadan münezzehtir.

*“ Kitap kendilerine geldiği zaman onlar inkâr ettiler. Oysa o aziz bir kitaptır. Ona ne önünden ne de arkasından hiçbir batıl giremez. O hakim ve hamid olan Allah tarafından indirilmiştir.”*²⁴⁸

- Kur'an'da yer alan bir kelamın zahirine tabi olmaktan geri durmayız.
- Kur'an'da yer alan bir hükmün vücub ifade ettiğini söylemekten çekinmeyiz.
- Vücubun derhal yerine getirilmesi gerektiğini söylemekten vazgeçmeyiz.
- Kur'an da yer alan sözlerin umum ifade ettiğini söylemekten geri kalmayız.
- Zahirine hamledilmesi gereken bir sözü tevil yoluyla (eğip bükme) yeltenmeyiz.²⁴⁹

Kur'an'ı Kerim hakkındaki yukarıdaki ifadeler için Halis ALBAYRAK şu açıklama da bulunmaktadır: “ Tabiatıyla bu görüşlerin bir kısmı eleştiriye açık görülebilir; ancak Musa Carullah bir bakıma başka kitaplarında da ifadeleri daha detaylı olarak açmaktadır. Mesela, Kur'an'ın her ümmünün anlayacağı şekilde açık olması düşüncesi izaha muhtaçtır. Musa Carullah bu sözüyle ümmilerin tevhit, ahlaki temel ilkeler vb. konularda kendisi için yetecek ölçüde ondan yararlanma imkânının

²⁴⁸ Zumer, 41/41

²⁴⁹ Bigiyef, *a.g.e.* , s. 102 - 104

olduğunu söylemek istiyor olabilir. Fakat ümmi birisinin okuma yazma da bilmediği için doğrudan Kur'an metninden bilgilenme şansı yoktur. Metinle kendi arasında yine bir aracıya ihtiyaç vardır. Aslında Musa Carullah'ın ömrünün tamamını Kur'an mesajının hem İslam toplumlarına hem de diğer toplumlara doğru ulaşmasını temin maksadıyla ilim ve fikir faaliyetleriyle zindan ve hicran çileleriyle geçirmiş olması gerçeği, Kur'an'ın doğru anlaşılmasının ilim ve tefekkür faaliyetine ihtiyaç duyduğunun açık bir delili olsa gerektir.”²⁵⁰

Musa Carullah'ın yukarıda zikrettiği ifadelerden yola çıkarak ve kendi yaşadığı dönemin sıkıntılarını da dikkate alarak onun Kur'an'ın anlaşılması ve hayata tatbik edilmesi yönünde insanların geçmişi taklit etmesinden ziyade fikir hürriyeti ve toleransı da içine alan ve İslam'ın ilk zamanlarında mevcut olan akıl hürriyeti ve içtihat serbestliğinin ortaya çıkması olduğu da düşünülebilir.

Musa Carullah Kur'an'ı Kerim'i alemlerin rabbi olan Allah'ın kelamı , Hz. Muhammed'in (sav) onu alim ve hakim olan Allah katından aldığı, Cibril-i Emin'in onu peygamberin kalbine peyderpey indirdiği, Hz. Peygamberin(sav) onu ilim ve hikmet sahibi Allah'tan aldığı ve onu ezberlediği , sahabi-i kiramın onu Hz. Paygamber(sav)'den alarak ezberlediğini ve yazdığını belirterek Kur'an'ı Kerim'in her aşamasını bildirerek onun Allah'ın kelamı olduğunu²⁵¹ açıklamaktadır.

Kur'an'ı Kerim'in Hz. Peygamber (sav)'den önce gelen peygamberlere nazil olan bütün kitapları içerdiği için Kur'an adını aldığını, onun ışığı ve aydınlığı sayesinde hak ile batıl, hayır ile şer, iyi ile kötü ayrıldığı için Furkan olarak

²⁵⁰ Albayrak, “*Musa Carullah'ın Kur'an Anlayışı ve Yorum Yöntemi*”, s.21

²⁵¹ Bigiyef, Kitabü-s Sünne, s. 104

adlandırıldığı ve onun Allahın her şeyi kuşatan Kadim ilminde var olan bir kelam olduğunu söylemektedir.²⁵²

Musa Carullah, İslam ümmetinin tıpkı Hz . Peygamber(sav) gibi İslam'ı almada, korumada ve tebliğde masum olduğunu, ümmetin Hz Peygamber'in öğrenip tebliğ ettiği her şeyi öğreterek tebliğ ettiğini, usul ve furû olarak dinin cüz-i ve külli ilkelerini öğrenip insanlığa tebliğ ettiğini ve dinin her ilkesinin Allah tarafından muhafaza edilip Hz. Peygamber'e (sav) ezberletildiğini, ve bu durumun her asırda nesilden nesile muhafaza edilerek bizlere geldiğini dinin her hangi bir kuralının bu gün unutulup yahut gaflet gösterildiği bir durumunun olmadığını belirtmektedir.²⁵³ Buradan yola çıkarak öncekilerin anlama ve yorumlamalarını takip etmek yerine Kur'an'a başvurmalı ve onu yeniden yorumlamalıdır. Çünkü ona göre akıl her hakikatin mizanıdır.²⁵⁴ Carullah bu duruma örnek olarak değerlendirmeyi Enfal suresinin 72. ayeti ışığında dört ihtimal ortaya koyarak açıklamaya çalışmıştır.²⁵⁵

Carullah; “*Biz böylece sana katımızdan bir ruh (Kur'an) vahy ettik.*”(Şura ,42/52) ayetini açıklarken Allah'tan gelen vahyin ve Kur'an'ın, ümmetlerin aklına ve kalbine hayat veren, onları hem bu dünyada hem de ebedi hayatta kurtuluşa ve mutluluğa kavuşturacak olan bir ruh olduğunu söyleyerek Kur'an'ın mesajının (sadece Araplara değil) bütün insanlığa geldiğini söylemektedir. Buradan da Kur'an'ın icazının sadece nazmının belağatın da değil ondaki bilgi ve anlamların yaşayanlara ruh ve hidayet vermesinde ondaki açıklamaların hiçbir kusur ve gaflete yer bırakmaksızın kapsamlı ve kuşatıcı olduğunu belirtmektedir.²⁵⁶

²⁵² Bigiyef, *a.g.e.* , s.102

²⁵³ Görmez, s. 80

²⁵⁴ Görmez, s. 82

²⁵⁵ Musa Carullah Bigiyef, *İslamın Elifbası* , Yayına hazırlayanlar: İbrahim Maraş – Seyfettin Erşahin, Ankara 1997 s. 61-62

²⁵⁶ Bigiyef, *Kitabü-s Sünne* , s. 108

Sosyal hayattan ve modern ilimlerden haberi olmayan talebelerin dini ilimleri okumalarını büyük bir eksiklik olarak gören Carullah matematiğin en basit kurallarını bile bilemeyen bir talebenin ilmi heyeti okumasının hatta şerh etmesinin eksik olacağını belirtmektedir.²⁵⁷ Ona göre İslam ümmeti Kur'an-ı Kerim'i her şeyin üstünde tutmak zorundadır. Ancak onu daha iyi anlamak için genel kültürünü arttırmalı, tabii ve sosyal bilimlerden oldukça yararlanmalıdır. Çünkü bu bilgilerden yoksun olan kimsenin Kur'an-ı anlama bilgisinin de kıt ve zayıf olacağı görüşündedir.²⁵⁸

C- Musa Carullah'ın İslam Anlayışı.

Musa Carullah, bütün eserlerinde şekilci bir din anlayışına karşı çıkar. O'na göre bugün İslam âleminde yaşananların çoğunluğu iman ve diyanetin zayıflığından, örgün eğitim kurumlarında öğretilen din, iman ve inanç esaslarının kalplere nüfuz etmemesindendir. Ortaya çıkan belaların sebebini ise insanların dini yanlış anlamalarından kaynaklandığını ileri sürmektedir. O'na göre geleneksel bir din anlayışı insanın ruhunu, şuurunu ve vicdanını katletmese bile onu umumi bir hüsrandan kurtaramayacağını ileri sürmektedir.²⁵⁹ Atadan evlada taklit yoluyla naklölunan, dil ile tekrarlanan resmi kelimeler, kalbe ve düşünceye hayat vermeyen tasdik, din olamaz. Din iyi anlaşıldığı zaman insanın aklına ve kalbine izzet ve azamet verir. Fakat yanlış anlaşıldığı zaman ümmetlerin ruhunu katleder ve cehalet yoluna sevk ederek sonunda helak eder.²⁶⁰ O'nun nazarında dini yanlış anlayan veya dini anlamayanları şöyle tarif eder. Onlar dinin ruhundan faziletlerinden ulviyetinden

²⁵⁷ Kanlıdere, s. 195

²⁵⁸ Bigiyef, *Kitabü-s Sünn*e , s. 110

²⁵⁹ Görmez, s. 109

²⁶⁰ Musa Carullah Bigiyef, *el- Luzumiyat*, Kazan, 1907, s. 12

bi-haber oldukları halde şekli ibadetlere ve merasimlere önem verirler ve her türlü kabahati ve cinayeti irtikab ederler. Sonrada dinin zahir görüntülerine itimat ederek utanmadan Hüda'dan af talep etmeye cesaret ederler.²⁶¹ Böyle anlaşılan dinin, bu şekilde yapılan ibadetlerin insanın ruhuna tesir etmeyeceğini belirtmektedir.

Musa Carullah İslamiyet ile hayat arasında Batı dünyasındaki kiliseyi devletten, dini hayattan ayırma durumu gibi bir durumun olmadığı inancındadır. O'na göre İslamiyet hayat dinidir. Hayat ve İslam arasında bir berzah yoktur. Sırf dini veya sırf dünyevi gibi tabirler yani hayat ile İslamiyet'i birbirinden ayırma temeline dayanan tabirlerin İslam'ın özüne uymadığı görüşündedir.²⁶²

Carullah, insanın iyiliği iyilik olduğu için ibadeti de yaratıcının emri olduğu için yapması gerektiğini düşünür. O'na göre dinin dünya boyutunu ihmal ederek ahiret boyutunu esas almak toplumsal bir intihardır. Sadece azap korkusu ve sevap ümidiyle ibadet eden adamın gönlüne dinin kazandıracağı bir şey yoktur. Bir hayrı veya bir ibadeti sevap kastıyla işleyen adamın himmeti âli, ihlası kamil olmaz.²⁶³ Carullah şekilci bir din anlayışından uzak durup dinin insanın kalbine ve aklına hitap ederek onu dünyada yaşayan fakat dinin emirlerini yerine getirirken ondan sevap beklentisi içinde olmadan Yüce Yaratıcının emrini yerine getirecek bir mertebeye ulaştıran bir yol olarak kabul etmiştir.

Carullah Hristiyanlık tarihinde var olan reform döneminin İslam için geçerli olmadığını savunarak İslamiyet'teki ıslah çalışmaları için şöyle der: *“Benim nazarımda İslamiyet ıslahatı diniyelerin hiç birine muhtaç değildir. İçtimai, dini ve siyasi hastalıklar İslamiyet'te değil bizim özümüzdedir. O öldürücü hastalıklardan*

²⁶¹ Bigiyef, *a.g.e.* , s. 63

²⁶² Kanlıdere, s. 86

²⁶³ Bigiyef, *el- Luzumiyat* , s. 90-91

*arınmak için çarelerini aramak elbette ki lazımdır. Hristiyanlık dünyasında reformasyon devri vardır. Lakin İslam Tarihi Hristiyanlık tarihine taklid ettirilmek doğru değildir.”*²⁶⁴ İslam’ın ıslaha muhtaç olmadığını vurgularken Müslümanların tedaviyi gerektiren hastalıklarının onların anlayışlarından kaynaklandığını, çare olarak ta kendimizi ve değerlerimizi İslam’ın sunduğu çözümlerle tedavi etmenin zorunlu olduğunu her fırsatta vurgulayarak İslami değerlerin özünü / hakikatini anlayamadığımız için olaylara ve evrene yüzeysel baktığımızı bunun sonucunda da Müslümanların bugünkü zillete düştüğünü belirtir.²⁶⁵ Bu haliyle O, kendisinin değerlerimize bağlı kalma ve onları muhafaza etme çabası içerisinde olduğunu göstermekte, ayrıca yenilikler konusunda açık bir tavır sergilemektedir.

Musa Carullah İslam’ı insanları dünyada şerefli kılan ve insanca yaşamalarına imkan veren, sosyal, ekonomik ve siyasal şartlara yeni fikir ve ilimlere gayretleriyle uyum sağlayabilen bir olgu olarak nitelendirmektedir. Gerçek İslamiyet’i asrımızın ihtiyaçlarını karşılayabilecek kadar geniş, her soruya cevap verebilecek kadar esnek ve engin olarak kabul eder ancak bütün bunları idrak etmek, anlamak ve İslam’ın bu enginliğini fark etmek onu derinlemesine anlamaya bağlı olduğunu söylemektedir.

Musa Carullah şekilci din anlayışından ziyade Salih amel ile ilgili düşünceleri ağırlık kazanmaktadır. Dinin emirlerini yerine getirirken ondan sevap kazanmak maksadının yerine Yüce yaratıcının emri olduğu için yapmaları gerektiği üzerinde durarak dinin bu dünyaya dönük yüzünü önemseyerek bu dünya için var olduğunu ve insanların bu dünyada huzuru, güveni, insanca yaşamayı sağlamasının önemli olduğunu belirtir.²⁶⁶ Dinin gayesinin de bu olduğunun altını çizmektedir.

²⁶⁴ Bigiyef, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, s. 15-16

²⁶⁵ Bigiyef, *a.g.e.*, s. 9-10

²⁶⁶ Albayrak, “*Musa Carullah’ın Kur’an Anlayışı ve Yorum Yöntemi*”, s.19

Musa Carullah insanın din adına bilimi dışlamasının bilim adına da dini geçersiz saymasının kesinlikle doğru olamayacağını ifade ederek din ile felsefenin, ilahiyat ile tabiatın birbirine düşman olamayacağını ve hepsinin aynı gayeyi hedeflediğini belirtir.²⁶⁷

İslam anlayışının oluşmasında Kabe'yi ilahi bir harem, Kur'an-ı Kerimi külli bir şariat ve sağlam bir ip, İslam'ı da manevi büyük bir güç olarak tanımlayan Carullah, bu büyük ve mukaddes üç kuvvetin bütün Müslümanları birleştiren ve birbirine bağlayan unsurlar olduğunu vurgular.²⁶⁸ İslam'da çeşitli düşünce ve fikirlerin bulunabileceğini anlatırken asıl olan şeyin gönül birliği olduğunu şöyle ifade etmektedir: “ *Bütün Müslümanlar bir ümmettir. İslam, bütün Müslümanların kalplerini birleştirir ve yakınlaştırır. İslam'da çeşitli mezhepler olabilir. İslam, varlığın kaynağını, Yaratan'ı tevhid ederse de fikirlerini, kaynaklarını tevhid etmez. İslam'da sadece gönül birliği geçerlidir. Fikirleri ne kadar farklı olsa da olur. Gönül birliği İslam'ın en büyük esasıdır.*”²⁶⁹ diyerek bin yıllık tecrübelerden ibret alınarak fikir özgürlüğüne ve düşünceye saygı gösterilmesi gerektiğine ve fikirlerin farklılığı ile birlikte asıl olanın kalp, niyet, istikamet ve tasavvur birliği olduğuna dikkat çeker.²⁷⁰

Din kardeşliğinin kan kardeşliğinden daha geçerli olduğunu, İslam dünyasında bu kardeşlikten kaynaklanan birliğin bulunması gerektiğini ve bu birlikteliğin ise İslam milletlerinin maslahatları ve kölelikten kurtulmaları için gerekli olduğunu vurgulayarak bütün Müslümanlara şu mesajı vermektedir: “ *Bütün insanların, milletlerin, dinlerin, belki bütün sınıfların tüm hakları ve hürmetlerini her*

²⁶⁷ Bigiyef, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, s. 10

²⁶⁸ Bigiyef, *a.g.e.*, s. 25 ; Bigiyef, *İslamın Elifbası*, s. 48

²⁶⁹ Bigiyef, *İslamın Elifbası*, s. 48

²⁷⁰ Bigiyef, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, s. 10

yönüyle her zaman ve mekanda kabul ve tasdik ederiz; yeryüzünün bütün Müslümanlarını birlik bayrağı altına çağırırız.”²⁷¹ diyerek bütün Müslümanları İslam’ın birleştirici bayrağı altında toplanmalarını ve bununla da genel bir inkılap yapılmasını yoksa inkılap davalarının boş bir laf olacağını belirtmektedir.

Musa Carullah insanların hak ve hürriyetlerini her yönüyle temin etmesinin hem devletin hem de hükümetin yükümlülüğü ve vazifesi kabul ederek her bir insanın her bir milletin dini, vicdanı ve bütün şer’i işler de her zaman ve her yerde her bakımdan hür olacağını belirtmektedir.²⁷² Carullah din ve vicdan hürriyetinden bahsederken bunun bütün dinlere her yönden saygı gösterilmesini belirterek dinin saygınlığına ve kutsiyetine zarar verebilecek hareketlerin hepsinin yasak olduğunu söyler ve İslam dininin bütün hukukuyla ve saygınlığıyla hürmete layık olduğunu söyler.²⁷³

Carullah; İslam dininin hangi alanları kapsadığını, gayesinin ne olduğunu, tabiat kanunlarıyla içtimai kanunları nasıl uygun hale getirdiğini ve uluhiyet inancının ne olduğu konularında “İslamın Elifbası “ kitabının 18. maddesinde şunları ifade etmektedir: “İslam dini insanların yalnız imanlarına, inançlarına ve ibadetlerine özgü değildir. Bilakis hür işlerin her birini, içtimai hayatın bütün yönlerini kuşatır; bunların tamamı hakkında İslam dini kendi güzel hükümlerini açıkça beyan eder. Dini haklar, İslami haklar ve medeni hakların çoğunluğunu içine alır. İslam dini amel dinidir. Amelin bereketliliğine ve gerekliliğine iman dinidir. Düzenli, medeni, her yönden güçlü, tam anlamıyla adil bir içtimai ve insani yapı

²⁷¹ Bigiyef, İslamın Elifbası, s. 49

²⁷² Bigiyef, a.g.e., s. 27

²⁷³ Bigiyef, a.g.e., s. 28

İslam'ın gayesidir. Hayatın, ilerlemenin ve mutluluğun bütün ihtiyaçları, hazırlıkları İslam'ın büyük şartıdır.

İslamiyet; kültürel yapılara, içtimai düzenlere, siyasetin en makul usüllerine esas olabilecek bir dindir.

.....

İslamiyet tabiat kanunları ile içtimai kanunları büyük bir maharetle uygunlaştırır. Hiç birini iptal etmez, bilakis her birini tadil eder (düzeltir). Cemiyetin, umumun maslahatlarını, faydasını göz önünde bulundururken hiçbir zaman fertlerini, maslahatlarını cemiyet mihrabına kurban etmez.

.....

Gerçekten uluhiyet inancı İslam'ın en büyük, en kesin ve en temel inancıdır. Bugün bütün ilimlerin ve maarifin açık şهادetiyle ispatlanmış uluhiyet inancıyla İslamiyet elbette övünür."²⁷⁴

Yine O, İslam'ın mukaddes şeriatının büyüklüğünün ve kutsiyetinin fevkaladelik yönüyle değil de insanlara hayatta adalet ve hakkaniyet yollarına sevk edecek talimatlarıyla, asli fitratlarına hidayet yollarını gösterebilecek kuvvelerinde olduğunu belirtir.²⁷⁵ Aynı zamanda İslam'ı daha önceki şeriatların esaslarını, güzel yönlerini tamamen ve doğru bir şekilde bir araya getiren ve hayatın her bir zarureti, ihtiyacına, mükemmelliğine yardımcı dolayısıyla da büyük ve kutsal olarak görmektedir.²⁷⁶

İslam dini peygamberlerin, şeriatların ve dinlerin her birine iman etmek yönünden evrensel ve umumi bir din olduğunu İslam Peygamberinin de evrensel bir

²⁷⁴ Bigiyef, *a.g.e.*, s. 28-29

²⁷⁵ Bigiyef, *a.g.e.*, s. 23

²⁷⁶ Bigiyef, *a.g.e.*, s. 24

elçi olduğunu vurgulayan Carullah, bu düşüncesini Araf Suresinin 158. ayetinde belirtilen “ *De ki: Ey İnsanlar! Gerçekten ben sizin hepinize Allah’ın elçisiyim....*” hükmü ile destekleyerek şöyle demiştir: “*İslam, Tevrat’ı getiren Şari Musa Aleyhisselam Hazretlerine, İncil’i getiren İsa Aeyhisselam Hazretlerine, Hindistanın büyük Buda’larına, Eski İran’ın Mabetlerine, Çinlilerin büyük muallimlerine, Yunan’ın bilgelerine ve Romalıların hukukçularına saygı duyar. Bütün dinlere ve peygamberlere saygı göstermek edebi, sadece Kur’an-ı Kerim’de ve yalnız İslamiyet’te bulunan gayet büyük bir edeptir. Bu İslamiyet’in ve Kur’an-ı Kerim’in evrenselliği hakkında oldukça önemli bir ayrıcalıktır; insafın da gereği budur. Bunlar, halkın değerlerine, inançlarına saygı gösterilmesi konusunda Kur’an-ı Kerim’in oldukça mühim öğretileridir.*”²⁷⁷ diyerek İslam’ın evrenselliği, hoşgörülülüğü ve toleransı hakkında önemli detayları vurgulamaktadır.

Musa Carullah İslam kelimesinin çeşitli anlamları ihtiva ettiğini ve onu dil ile ikrar etmenin dışında kalplerde yerleşmesi gerektiğini söyleyerek şu ayetlere dikkati çekmektedir.²⁷⁸

“*Bedeviler ‘ inandık’ dediler. De ki ‘ Siz iman etmediniz, ama teslim olduk’ deyin. Henüz iman kalplerinize yerleşmedi.*”²⁷⁹ Kalp ile tasdik ve beraberinde amelin yerine getirilmesi ve bunlarla birlikte vicdanında rızasının bulunması imanın üstünlüğünü ifade eder. Musa Carullah’ın düşüncesinde İslam, bütün insanlarla sulh ve selam ile birlikte yaşamaktır. “*Allah katında din İslam’dır.*” ayetinin böyle yorumlanmasını ister.²⁸⁰

²⁷⁷ Bigiyef, *a.g.e.* , s. 58

²⁷⁸ Musa Carullah Bigiyef, *İslam Şeriatının Esasları*, Yayına Hazırlayan: Hatice Görmez, Kitabiyat Yayınları, Ankara, 2002, s. 80

²⁷⁹ Hucurat, 49 / 14

²⁸⁰ Görmez, s. 116 - 117

“Ey iman edenler! Hep birden barışa (silm) girin.”²⁸¹

“Allah katında din ancak İslam’dır.”²⁸²

“Kim İslam’dan başka din ararsa bilsin ki kendisinden asla kabul edilmeyecektir....”²⁸³

“Eğer onlar barışa yanaşırlarsa sende onlarla yanaş....”²⁸⁴ ayetlerinin de bu bağlamda değerlendirilmesi gerektiğini düşünür.²⁸⁵ Yine O, İslam’ın her millete sulh ve selamla muamele etmeyi, düşmanlığı, husumeti ve hadde tecavüzü menettiğini; tebliğde hiçbir zaman zorlamanın olamayacağını belirterek, semavi bütün dinlerin bu hususlarda İslam’la aynı görüşü paylaştığını, semavi bütün dinlerin sulh ve selamet için geldiğini, kullar arasında düşmanlığı hiçbir zaman arzu etmediğini düşünmektedir.²⁸⁶

Musa Carullah Kur’an-ı Kerim’deki kesin naslara dayanarak İslam’ın üstün geleceğini, kıyamete kadar baki kalacağını ve İslam’ı koruyacak ilahi ordulardan birinin de ümmetin tamamı olduğunu belirtmiştir.²⁸⁷ Bütün çağların hazinelerinin, bütün milletlerin miraslarının, bütün şariatların özetinin İslam’ın emirlerinde tamamıyla bulunduğunu, bütün bu emirlerin kalbimizde korunduğunu ve elimizde de hazır olduğunu söylemektedir.²⁸⁸

İslam’ın, medeniyet dünyasına kendisini tanıtmayı ve Müslümanların ilerlemesine engeldir kanaatinin yok olması için yapılması gereken şeylerin neler olduğu konusunda şunları sıralamaktadır: *“Kur’an-ı Kerim’in ayeti kerimelerini Şar-i*

²⁸¹ Bakara, 2 / 208

²⁸² Al-i İmran, 3 / 19

²⁸³ Al-i İmran, 3 / 85

²⁸⁴ Enfal, 8 / 61

²⁸⁵ Bigiyef, *İslam Şariatının Esasları*, s. 80

²⁸⁶ Görmez, s. 117

²⁸⁷ Bigiyef, *İslamın Elifbası*, s. 42

²⁸⁸ Bigiyef, *a.g.e.*, s. 43

Hakim (sav)'in bütün sünnetlerini, sahabenin, tabiîlerin ve müçtehitlerin bütün içtihatlarını, önceki milletlerin bütün kanunlarını, önceki dinlerin bütün şeriatlarını, günümüz medeniyetinin bütün haklarını, sistemlerini(nizamlarını), sosyal bilimlerini tamamıyla kucaklayıp hayat tecrübesiyle sosyal tarihin şهادetiyle, aklın yol göstermesiyle ve zamanın şartlarına göre çalışırsak, İslam'ın sosyal şeriatı bütün gücüyle ve kemaliyle medeniyet dünyasına kendini tanıtmış olur. İslam ümmeti bu yolda hareket ederse, insanlığın ve medeniyetin bütün ihtiyaçlarına cevap vermiş olur; İslam hukuku acizlik zilletinden kurtulup mucizlik (aciz bırakma) şerefine ulaşır. Eğer bunu yaparsak İslamiyet, Müslümanların kurtuluşuna ve ilerlemesine engeldir suçlamasından da temizlenmiş olur.”²⁸⁹

En önemli mesajlarından biri de bütün insanların, dinlerin, milletlerin, tüm insanların hakları ve hürmetlerini her yönüyle her zaman ve her mekanda kabul ederek yeryüzünün bütün Müslümanlarını birliğe davet etmesidir. Al-i İmran Suresinin 103. ayetinde ki “*Hep birlikte Allah'ın ipine sımsıkı yapışın, parçalanmayın.*” İlahi mesajını vurgulayarak İslam milletlerinin hepsinin İslam bayrağı altında toplanırsa, bütün İslam milletleri birlik olursa İslam ülkelerinin hepsinin bağımsız olacağını, İslam camiasındaki milletlerin tamamıyla dost olacağını söylemektedir.²⁹⁰

Müslümanların ve İslam Milletlerinin yapmaları gerekenleri sıraladıktan sonra İslam'dan ve Müslümanlardan arzulanan şeylerin neler olduğunu, yapılacak bu çalışmalar sonunda medeniyetin bütün ihtiyaçlarına ve toplum ihtiyaçlarının arzulanan seviyede karşılanmasına sebep olacak yoları da şu şekilde açıklamaktadır: “*İstikbalimizi ve izzetimizi medeniyette, İslamiyet'te; İslamiyet'i de Kur'an-ı Kerim*

²⁸⁹ Bigiyef, a.g.e. , s. 44

²⁹⁰ Bigiyef, a.g.e. , s. 49

ve Nebevi Sünnet'te ve önceki asırların eserlerinde aramak lazımdır. Saadet Asrı, Hz. Ebu Bekir (ra) ve Hz. Ömer'in (ra) asrı gibi güzel bir döneme kavuşmak Müslümanların gayesi ve idealidir. O mübarek asrın mükemmel hürriyet anlayışı, iktisadi, siyasi konulardaki tam adaleti, her hususta oldukça saf ve özgün emaneti, elbette İslamiyet'in ve belki de bütün insanlığın idealidir.” ²⁹¹

Bu ulvi gaye uğrunda çalışmak, çabalamak Müslümanların bu günkü en büyük vazifesidir.

D- Musa Carullah'ın Dinler Tarihi ile İlgili Çalışmaları.

Musa Carullah Bigiyef hemen hemen her sahada eserleri olan bir alimdir. Hayatını ilim öğrenmeye, makale ve kitap yazmaya adanmış Carullah, İslami ilimlerin her dalında eserleri bulunduğu gibi siyasi, içtimai ve felsefi alanlarda da bir çok eseri bulunmaktadır. Bu eserlerinin çoğu matbu olup yazma eserleri bu güne kadar bulunamamıştır. Eserlerinin bir kısmını Arapça bir kısmını da Türkçe olarak kaleme alan Carullah, oldukça farklı yerlerde yazılıp basılmasından dolayı bu gün bazı matbu eserlerinin bile temininde güçlükler yaşanmaktadır.

Dinler Tarihi Alanındaki Çalışmaları:

- Kur'an-ı Kerim Ayet-i Kerimelerinin Mu'ciz İfadelerine Göre Samilerin Enbiyaları ve Semavi Kitapları.
- Kur'an-ı Kerim Ayet-i Kerimelerinin Mu'ciz İfadelerine Göre Mesih İbn-i Meryem.
- el -İncil Ma'nahu ve Hakikatuhu. (İncilin Manası ve Hakikati)

²⁹¹Bigiyef, *İslam Şeriatının Esasları*, s. 98

- Hikayetu’l – Kutubi’l – Kadimeti’s – Samiye. (Samilerin Kadim Kitaplarının Tarihi)
- Nazaru’l – İslam Fi Akaidi’l – Kurani’l – Kadime.(İslamın Eski İnançlara bakışı)
- Meseletü’l – Yehûd Fil – İslam. (İslamda Yahudi Meselesi)
- Tarihü’l – Kur’an ve’l – Mesahif:

Sahabe döneminde yazılan Mushaflar meselesini ele alır. Usûl-i Cedid hareketinden övgüyle bahseder.

- “Kazan Misyonerleri” Ülfet sayı, 3.

Hristiyan Misyonerlerin Kazandaki faaliyetleri ve daha önce vaftiz edilen Kazan Müslümanlarının yeniden Müslümanlığa dönmelerine rağmen Hristiyan defterlerinden silinmediklerinden bahseder.

- “Kırgızların Dini Hakkında Hükümetin Fikri” Ülfet sayı, 12
- “Tarihi Edyan Dersleri” Şura cilt 2, sayı, 22

Hüseyniye Medresesinde verdiği Dinler Tarihi derslerinin metnidir. Başka medreselerdeki öğrencilerinde yararlanmalarını sağlamayı amaçladığını ifade etmektedir. Bu makale daha sonra “Rahmeti İlahiye” kitabının başında yeniden yayınlanmıştır.

- Ahmed b. Emin eş-Şenkîti, ed-Delilü’s – Sarih fi Nüzuli’l Mesih. (İsa’nın Yeryüzüne inişi konusundaki açık deliller) Yayına Hazırlayan Musa Bigiyef. Faslı alim Ahmed b. Emin eş-Şinkiti’nin Hızırın Ölmezliği ve Hz. İsa’nın yeryüzüne inmesi hakkında Arapça bir risalesidir.
- Kur’an İnü [Nüzulü] , Şura, cilt 3, sayı 7

Kur’anın inmesi meselesini ele alır. “inmek” (nüzul) ne anlama gelir, Kur’an indirmekten kastedilen nedir gibi sorulara cevap arar.

- “Kilecek Künnerde Şeri’atımız” Vakit (16 Dikabr 1910)
- Siyonizm²⁹² (1911’ de yayınladığı belirtiliyorsa da bu eseri şu ana kadar bulmak mümkün olmamıştır. Ancak 1913’te Orenburg’da çıkan Vakit Gazetesinde “Siyonizm” başlığıyla makaleler tefrika etmiştir. Bu eser bu makalelerin daha sonra kitap haline gelmiş şeklidir.)
- “Siyonizm I” Vakit, No, 1254, Orenburg
Siyonizm meselesi münasebetiyle Yahudilerin tarihleri ve gelecekleri hakkında Kur’an ayetlerini yorumlar.
- “Siyonizm II” Vakit, No, 1261
XIX. yüzyıldan itibaren Siyonizm hareketinin tarihini ele almaktadır.
- “Siyonizm Münasebetiyle” Vakit, No, 1266
- “Müslümanlık Hayat Kanunudur, Müslümanlık Hayat Hukukudur” İslam-Türk Mecmuası, cilt, 2, sayı, 82. (Carullah bu eserinde Müslümanlığın sadece maneviyattan ibaret olmayıp içtimai ve siyasi nizamlara temel olacak medeni bir din olduğunu ifade etmektedir.)
- Şeriat-ı İslamiye Hürmetine Bir Rica : “Açık Mektup” Tearüf-i Müslimin, cilt, 1, sayı, 18.

²⁹² Kanlıdere, s.158 (Zeki Velidi Togan bu eserin 1911’de basıldığını ve büyükçe bir eser olduğunu kaydetmektedir.)

II. BÖLÜM: MUSA CARULLAH'TA DİNİ ÇOĞULCULUK

A- Dini Çoğulculuk Görüşü

İdil Ural bölgesinde başlayan ceditçilik hareketinin ilk başlatıcısı olarak bilinen Abdünnasir Kursavi; cedit ve ıslah kelimelerini, insanların bozdukları dinle ilgili hususları, dini anlayışları düzelter, tekrar eski haline getiren ve ilk dönemde yazılan eserlerin tekrar okutulmasını isteyen olarak tasvir etmektedir.²⁹³ Onun bu iki kavramdan kasdı da, Kitap ve sünnetten uzaklaşan ümmeti tekrar bu iki kaynağa döndürmek, bidat ve hurafelerden arındırmaktır. Yapılan bu çalışmalar bir çeşit ihya hareketi niteliğindedir. Bu anlayış, mevcut zihniyetteki bir yenileşme ve yenileştirme anlayışı olup dinin özündeki bir değişiklik kastedilmemektedir. Kursavi ve Mercani'den sonraki Türk – Tatar ceditçileri de bu kavramların böyle yorumlanması gerektiğini belirtmişlerdir.²⁹⁴ Ceditçilik hareketinin son halkası olan Musa Carullah Bigiyef te bu kavramları, dini ıslah açısından; bidatler, adetler, hurafeler ve fazladan yorumlarla ana kaynaktan uzaklaşan dini anlayışın veya din zannedilen düşüncelerin tekrar eski saf haline dönüştürülmesi olarak düşünmektedir. Bu hareketin içerisinde olan alimlerin amacı hem geriye hem de ileriye dönük olmak üzere iki yönlü yenileşmeyi gerçekleştirmektir. Hatta bu hareketin önemli görülen asıl yönü ise ileriye dönük olan tarafıdır. Çünkü onların vurgulamak istedikleri asıl nokta Kur'an ve sünnetle amel etmeye dönme, selef eserlerine yani selef dönemindeki dini, ilmi ve fikri canlılığı yakalayarak onlar gibi düşünmeyi, dini onlar gibi anlamayı, onlar gibi metod geliştirmeyi sağlamaktır. İşte birçok ceditçi gibi Carullah'ta bunu vurgulamaktadır. O, İslam'ı ve mevcut geleneği, içinde

²⁹³ Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme*, s. 33

²⁹⁴ Maraş, s. 34

bulundukları zaman diliminde, yaşadıkları coğrafya ve şartlarda yeniden değerlendirme arzusundadır. Diğer ceditçi alimler gibi O'da ilk başta Kur'an ve sünnete dönmenin gerekliliğini savunmaktadır. Temeli Carullah'tan çok öncesine dayanan bu düşüncenin en önemli özelliği oldukça geniş bir bakış açısı sunmasıdır. Bu bakış açısı ; İslam'ın evrensel mesajının, bir veya birkaç mezhebin, şu veya bu zaman diliminin sınırları içine hapsedilmesine karşı çıkarak Kur'an ve sünnetin yeniden anlaşılmasını savunmaktadır. Carullah'ın bu anlayışından yola çıkarak; Tevhid inancına dayanan 'hak dinin' yani tevhid dininin, Hz. Adem (as)'dan bugüne kadar hiçbir peygamber zamanında değişmediğini, semavi (ilahi) dinlerin itikadi kısmında hiçbir değişiklik olmadığını, onların özleri ve itikadi temelleri bakımından yürürlükte olduğunu düşünmektedir. O, dini çoğulculuğu işte bu temeller üzerine kurarken tevhid inancına sahip herkesin cennete gideceğini savunur. Hatta bu konuda bir adım daha atarak (delillerini ilerleyen sayfalarda anlatacağımız üzere) ahirette tüm insanların Allah'ın rahmetinden faydalanarak sonuçta cennete ulaşacaklarını da ileri sürmektedir. Bu düşüncelerini İlahi Rahmetin herkesi kapsayacağını düşünerek ileri süren Carullah, esas itibarıyla tevhid ilkesini temel alması ve konuyu bu ilke etrafında temellendirerek açıklaması O'nun çoğulculuk anlayışının anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

B- İlahi Rahmetin Tüm İnsanlığı Kapsadığı Hakkındaki İnancı.

Rahmet; incelik, ihsan, bağışlama, acıyıp esirgeme anlamına gelmektedir. Allah'ın kullarına acıması, onlara sevgi, şefkat ve merhametle muamele etmesi anlamında Kur'anî bir tabirdir. Yüce Allah, kullarına rahmet ve şefkatle davranmayı nefesine vacib kıldığını, "Rabbimiz, sizden her kim bilmeyerek fenalık yapar da

arkasından tövbe eder ve nefsini düzeltirse, ona rahmet etmeyi kendi üzerine almıştır. O, bağışlayan ve merhamet edendir"²⁹⁵ ayetiyle açıklamıştır. Rahmet, bütün yaratıkların iyiliğini isteyip onlara yardım etme arzusu duymak anlamında da kullanılmıştır. Yüce Allah'ın bu kelimedenden türemiş bazı güzel isimleri vardır; Rahmân: Esirgeyen, Rahîm: Bağışlayan, Erhamürrâhimîn: Merhametlilerin en merhametlisi, Hayrürrahimîn: Merhametlilerin en hayırlısı, Zürrahme: Rahmet sahibi, Zü Rahmetin Vasia: En geniş Rahmet sahibi... gibi. Kur'an-ı Kerim'de yüzden fazla yerde geçen bu isimler, Allah'ın rahmetinin çok ve tükenmez derecede bol ve her şeyi kapladığını göstermektedir. Allah yaratıklarına, şanına yakışır bir acıma ve şefkat duygusu ile muamele etmektedir. Esasen hayatın kaynağı da, bu ilâhî rahmettir. Yaratılışı düşünecek olursak, insanı oluşturan sperm ve yumurta, çok sağlam, dış etkenlerden korunmuş, rahim denilen çok müsait bir ortamda birleşerek gelişir. Hayatın ilk kıvılcımı, ancak böyle bir rahmet ortamında başlayabileceği için ona, aynı kökten türemiş olan Rahim ismi verilmiştir. Dünyaya gelen her canlı yavrusu ancak, Allah'ın verdiği nimetler ve ana-babasının sevgi ve merhametiyle gelişip büyüyebilir. Eğer bu merhamet duygusu olmasa, hayatın devamı mümkün olmazdı. Yüce Allah'ın; "Benim rahmetim her şeyi içine almıştır"²⁹⁶ sözü bu gerçeği ifade etmektedir. Canlılar, ilahi rahmetin çeşitli tecellileri olan ve saymakla bitirilemeyecek nice nimetler sayesinde hayatiyetlerini devam ettirirler. Hak yolu bulmaları için Allah'ın insanlara kitaplar, peygamberler göndermesi de rahmetinin bir tecellisidir: "Ey Habibim Muhammed! Biz seni, alemlere rahmet olasın diye gönderdik"²⁹⁷ , "Bu Kitabı (Kur'an'ı) sana, her şeyin açıklaması, bir hidayet ve

²⁹⁵ En'am, 6/54

²⁹⁶ Arâf, 7/156

²⁹⁷ Enbiya, 21/107

rahmet kaynağı ve müslümanlar için de bir müjdeci olarak gönderdik"²⁹⁸ ayetleri bunu göstermektedir.

"Allah, rahmetini yüz parçaya ayırdı, doksan dokuzunu yanında bıraktı, bir parçasını yeryüzüne indirdi. İşte bu bir parça rahmet sebebiyle bütün yaratıklar birbirine merhamet eder. Hatta yavrulu bir kısrağ, yavrusu daha rahat emebilmesi için ayağını kaldırır"²⁹⁹ hadisi, rahmet cevherinin aslında bir bütün olduğunu, sadece insanlara değil, bütün mahlukata verildiğini gösterir. Buna göre, Allah'ın gerçek rahmetinin büyüklüğünü düşünmek gerekir. Kalbinde merhamet duygusu taşıyan bir insan, içinde ilâhî bir cevher taşıyor demektir. Merhameti olmayan kişi, bu ilahi nimetten nasipsiz kalmıştır. Hz. Peygamber'in çocukları sevip okşamasına hayret eden ve on çocuğundan hiçbirini öpmediğini övünerek söyleyen bedevîye; "Şayet Allah senin kalbinden merhameti söküp almışsa, ben sana ne yapabilirim? Acımayana acınmaz."³⁰⁰demesi de bunu göstermektedir. İbadetler, bilhassa oruç ve zekat, merhamet duygusunu artırır. Müslümanın merhameti bütün müminleri bütün insanları, hatta bütün canlıları içine almaktadır. Çünkü İslam, yaratıcıya hürmet, yaratılana şefkat ve merhamet temeli üzerine bina edilmiştir. Rahmet Peygamberi (sav); "İnsanlara merhamet etmeyene Allah da merhamet etmez"³⁰¹ buyurur. Küçüklere, güçsüzlere, yardıma muhtaç olanlara, hayvanlara... rahmet ve şefkatle davranmak Peygamberimizin en önemli özelliklerinden olup: "Küçüklerimize merhamet etmeyen, büyüklerimize saygı göstermeyen bizden değildir"³⁰², "Merhamet edenlere Allah da merhamet eder. Siz yeryüzündekilere bütün canlılara

²⁹⁸ Nahl, 16/89

²⁹⁹ Buhârî, Edeb, 19

³⁰⁰ Buhari, Edeb, 18

³⁰¹ Müslim, Fedâil, 66

³⁰² Tirmizi, Birr, 15

merhamet edin ki, göktekiler de (Allah ve melekler) size merhamet etsin"³⁰³ buyurarak ümmeti olan bizlere tavsiyelerde bulunmaktadır.

Musa Carullah Bigiyef İlahi rahmetin tüm insanlığı kapsamı hakkındaki düşüncelerine; insanlığın ahiret hayatına yani asli hayatına has bir durum olduğu için Yüce Allah'ın merhametlilerin en merhametlisi olması nedeniyle O'nun şanına yakışan bir durumla muamele edeceğini düşünmektedir. Yüce Allah'ın ahiret hayatına nazaran çok kısa bir zamanı kapsayan dünya hayatında yeryüzünde halife olmak gibi yüce bir sıfatla şereflendirilen insanların ahiretteki durumlarını ebedi olarak cehennemde kalmalarını Yüce Allah'ın sonsuz rahmetine ve O'nun sınırsız hikmetine uygun düşmediğini söylemektedir. Yine dünya hayatında tam bir rahat yüzü görmeyen insanların ahirette de ebedi olarak Allah'ın rahmetinden mahrum olmalarını ve onların çoğuna ebedi olarak azap edecekse o zaman hadisi kutsideki ifade de yer alan “ rahmetim gazabımı geçti” ifadesinin bu tutumla örtüşmediği görüşündedir.³⁰⁴

Carullah bu konudaki görüşlerine dayanak olarak Mevlana Celaleddin Rumi, Muhyiddin İbn Arabi, Ebu Yezid-i (Beyazid-i) Bistami, Cüneyd-i Bağdadi ve Selh b. Abdullah et-Tüsteri gibi büyük mutasavvıfları dayanak göstererek İlahi Rahmetin (mümin – kafir) herkesi kapsayacağını bu büyük alimlerin görüşlerini taklit ederek bildirdiğini söylemektedir.³⁰⁵ Bu konu hakkındaki düşüncelerin yeni olmadığını söyleyerek müminlerin rahmeti sadece kendilerine has kılmakla bencil davrandıklarını halbuki İslamiyet'in şumullü dairesi içerisinde ve Kur'an-ı Kerimin

³⁰³ Ebu Davud, Edeb, 58

³⁰⁴ Mustafa Sabri – Musa Carullah Bigiyef, *İlahi Adalet*, Sadeleştiren: Ömer Hakan Özalp, Pınar Yayınları, İstanbul, 1996, s. 264

³⁰⁵ Sabri – Bigiyef, s. 269

ayetlerinde bu durumun çok açık olarak görüldüğünü ve bunun İslam'ın esasları ile bağdaştığını da belirtmektedir.

Musa Carullah Bigiyef dinler tarihi araştırmalarının önemine değinerek dinlerden söz ederken bir dine hak, diğerine batıl demekten sakınmak ve her dine saygı göstermek gerektiğini söyler. Buradan hareketle Carullah hangi dinden olursa olsun insanların Allah'ın rahmetinden yoksun, öteki dünyada azap içinde sonsuz kalmayacaklarını anlatmaktadır. Mevlana, Kuşeyri, Muhyiddin İbn. Arabi gibi tasavvuf ehli tarafından savunulan ilahi rahmetin genişliği fikri onların kendi dönemlerinde de tartışmalara sebep olmuştu. O dönemde bu görüşe karşı çıkanlar arasında Mutezile'den Vasil b. Ata ve kelamcılardan Molla Celal ve Taftazani vardı. Carullah bir anlamda o dönemdeki tartışmaları kendi dönemine taşıyarak konunun canlılığını ortaya koymuştur.

Carullah, ilk olarak Orenburg Hüseyiniye Medresesinde kısa süren hocalığı döneminde dinler tarihi derslerini anlatırken talebe ve hocaları huzurunda bu konuyu yani rahmeti ilahiyenin umumiliği meselesini gündeme getirmiştir. İlahi rahmetin mümin kafir herkesi kuşattığını hiçbir kimsenin ebediyen cehennemde kalmayacağını savunur. Bu düşüncesi yüzünden şiddetli bir muhalefetle karşılaşmış ve medresedeki görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır.

Daha sonra görüşlerini Şura mecmuasında kaleme alarak dile getirir. İsmail Gaspıralı Tercüman Gazetesinde bu görüşler hakkında “zamansız bir gündem” olarak nitelendirerek Carullah'ı susturmak ister. Tartışmalar devam ederken İdil – Ural müftüsü Rızaeddin b. Fahreddin bu konu hakkında İbn-i Kayyim el- Cevziyye'nin Hadil-Ervah ila Biladil Efrah adlı kitabındaki konu ile ilgili bölümlerinin bir özetini yayınlamaya konunun yeni olmadığını ve ilk asırlardan beri tartışılan bir konu

olduğunu bu konu hakkında kelamcılara katılmadığını Musa Carullah ile de her konuda aynı düşünmediğini bildirmektedir.³⁰⁶

Uzun süren tartışmalara konu olan Rahmeti İlahiye meselesi hakkında Musa Carullah Bigiyef'in düşüncelerini şöylece sıralayabiliriz. Tartışmanın asıl noktası cehennem ebedi midir? değil midir? Yani Müslüman olmayan kimseler ebedi olarak cehennemde yanacaklar mı? sorusudur.

Carullah esas olarak Allah'ın rahmetinin geniş olduğunu, mümin – kafir herkesi kapsadığını, cehennemdeki azabın ebedi olmayıp Allah'ın dilemesine bağlı olarak belli bir süreye kadar gerçekleşeceğini dolayısıyla ahirette tüm insanlığın kurtulacağını savunmaktadır. Aslında Musa Carullah'ın bu düşüncesi İbn-i Arabi ile İbn Teymiyye'nin görüşlerini birleştirmek olmuştur. Çünkü İbn- i Arabi cehenneme giren kimselere bir süre sonra ateş tabiî bir şey haline gelecek hatta ondan zevk almaya başlayacaklardır. İbn Teymiyye ise Allah'ın her şeye bir müddet tayin ettiğini cehenneme de bir zaman biçtiğini, kendisinin dilediği bir zamanda işlevini sona erdireceğini söylemiştir.³⁰⁷

Carullah'ın bu görüşlerini değerlendirmesine geçmeden önce onun bu iki görüşten ayrı olarak iki farklı hareket noktasından bahsedebiliriz. Birincisi diğer dinlere hoşgörü ile bakması, ikincisi insanların sonsuza dek cehennemde yanmasını ilahi rahmetin genişliğine ters görmesidir.

Musa Carullah'a göre dinde medeniyet gibi tabiî surette meydana çıkan ve tabiî surette ilerleyen bir kurumdur. İnsani hayatta her şey tabiî bir tarzda ilerler. Aynı zamanda insanın dini de gayet sade başlayıp ilerleme ile bugünkü hale

³⁰⁶ Görmez, s. 155

³⁰⁷ Görmez, s. 157

gelmiştir.³⁰⁸ Hz. Adem’le (as) başlayan ve Hz. Muhammed’le (sav) kemale eren dinin evresinin ferdin hayatına da yansıdığını dolayısıyla ferdin hayatında da yerini alıncaya kadar onu mazur görmemiz gerektiğini savunmaktadır.

Musa Carullah’ı bu düşünceye sevk eden sebepler konusunda Mehmet Görmez şunları sıralamaktadır. “*Birinci sebep asırlardır Rus hakimiyetin de yaşayan Türklerin bağımsızlık ümitlerini yitirerek böyle bir idarede gayri müslimlerle de yaşanabileceği fikrine inanma arzusu, ikinci sebep ise Müslümanların kendileri arasında birbirlerini tekfir etme hastalığının yaygınlık kazanmış olmasıdır.*”³⁰⁹ Görmez’e göre Carullah, Rusya Müslümanları ile Ruslar arasındaki dini gerginliği gevşetmek ve Müslümanlar arasındaki dini taassubu, dini toleranssızlığı azaltmak için bu görüşleri savunmaktadır.

Yine Carullah Kur’an-ı Kerimdeki Şura Suresi 5. ayette geçen “*Neredeyse gökler (O’nun heybetinden ta) üstlerinden çatlayacaklar. Melekler Rablerini hamd ile tesbih ederler, yerdekiler içinde mağfiret dilerler. İyi bil ki Allah, işte çok bağışlayan (gafur), çok esirgeyen (rahim) O’dur.*” ifadelerinden yola çıkarak meleklerin yeryüzünde bulunanlar için mağfiret dilediğini buradan hareketle de meleklerle uyarak ahirette bütün insanlığın kurtulacağına inandığını söylemektedir.³¹⁰

Carullah İlahi Rahmetin herkesi kapsayacağı görüşünü temellendirirken İslamiyet’in diğer dinlere ve geçmiş ümmetlere bakışını gözden geçirmektedir. İslamiyet’in geçmişe bakarken geçmiş her bir millet için şerefli bir peygamber gönderildiğine kesin olarak inandığını, Yahudiler ve Hristiyanlar yaptıklarının aksine önceden gelip geçmiş büyüklerin ve peygamberlerin mukaddes, muhterem

³⁰⁸ Sabri – Bigiyef, s. 257

³⁰⁹ Görmez, s. 158

³¹⁰ Sabri – Bigiyef, s. 269

ırzlarına dokunacak ve herhangi bir milletin dini duygularını rencide edebilecek sözleri din kitaplarına sokmadığını kesin olarak kabul eder. Yani İslamiyet'in kalben ve fiilen diğer milletlerin hiç birini tahkir etmediği gibi bütün milletler için verilmiş olan ilahi lütufların / fazlın, yalnızca kendisine de tahsis etmemiştir.³¹¹

Bu düşünceler içerisinde Carullah; istikbalde niyeti bulunmayan ebediyet, o kadar büyük o kadar sınırsız zamanlardan oluşmaktadır ki milyon kere milyar asır bu zamanlara oranla bir saniye hükmünde dahi olmadığına hatta bunun algılanamayacak boyutlarda olduğuna inanarak bu sonsuz alemde insanlığın Allah'ın rahmetinden ebedi olarak mahrum olamayacaklarını düşünür.³¹²

İnsanların ömrünün dünya ömrüne kıyasla, dünyanın ömrünün de ahirete kıyasla bir göz kırpması kadar çok kısa olduğunu ve insanların bu göz kırpması kadar kısa hayatlarında rahattan çok meşakkat gördüklerini düşünen Carullah ebedi hayatta hiçbir insan kalbinin tasavvuruna güç yetiremeyeceği dehşetli bir azapla sonsuza dek azap göreceklerse, o zaman mutlak bağışlayıcı (gafur) merhametlilerin en merhametlisi ve alemlerin Rabbi olan Allah Taâla Hazretlerinin mutlak rahmeti ile herkesi kapsayan mağfiretinin nereye gitmiş olduğunu sorarak bu uzun süren ebedi hayatta insanların çok uzun süreli azaba maruz kalmalarının Allah'ın azabının mağfiretini geçmiş olacağı anlamına geleceğini düşünerek bunun Allah'ın mağfiretine ters düşeceğini belirtmektedir.³¹³

Carullah esas olarak, Allah'ın rahmetinin geniş olduğunu, mümin – kafir herkesi kapsadığını, azabın ebedi olmayıp Allah'ın dilemesine bağlı olarak belli bir süreye kadar gerçekleşeceğini, dolayısıyla da ahirette tüm insanlığın kurtulacağını

³¹¹ Sabri – Bigiyef, s. 274

³¹² Sabri – Bigiyef, s. 276

³¹³ Sabri – Bigiyef, s. 277

savunmaktadır. Bu konu hakkında temel aldığı ayetler Hud Suresinin 106. – 107. ayetleridir. Bu iki ayette hem istisna hem de cehennemde kalışın/azabın, göklerin ve yerin devam müddetiyle sınırlandırıldığını söylemektedir.³¹⁴ *“Bahtsızlar ateştedirler. Onların orada (o bunaltıcı ateş içerisinde) bir soluk alıp verişleri vardır ki!... Gökler ve yer durdukça onlar orada ebedi/sürekli kalacaklardır. Meğer Rabbin (çıkmalarını) dilemiş olsun; çünkü Rabbin dilediğini yapandır.”*³¹⁵

Göklerin ve yerin bir gün son bulacağını ise *“O gün yer başka yer’e, göklerde (başka göklere) değiştirilir....”*³¹⁶ ayeti kerimesinde haber verildiğini belirtir.³¹⁷ Carullah “Allah dilediğini yapar” denmesinin ebediliğine kayıt olduğunu savunurken öte yandan yer ve gök ebedi olamayacağına göre ateş’te ebedi olmayacaktır görüşündedir. Bu konunun ana noktası bilhassa kafirler için azabın ebedi olup olmamasıdır. Bu konuda sahabe döneminden itibaren bir çok görüş ortaya atılmıştır. Konu hakkında çeşitli kaynaklarda zikredildiği şekliyle azabın ebedi olduğunu savunanların delillerinin başlıcaları şunlardır:

- 1- *Kur’an’da kafirlerin ebedi azap görecekleri konusu hulûd ve ebed kavramlarıyla dile getirilmiştir. Yine Kur’an’da geçen ve azabın uzun devirler boyunca devam edeceğini belirten ayetteki ahkâb kelimesinde (Nebe Suresi, 78/23) kasıt kible ehli dir. Kible ehli kastedilmese bile azabın sonsuz devirler boyu devam edeceği anlaşılmalıdır.*
- 2- *Allah’ın azapla ilgili vaîdinden dönmesi mümkün değildir. Azabın belli bir süreden sonra gerçekleşmeyeceğini düşünmek vaîdden dönmedir. Bu ise yalanla aynı anlama gelmektedir.*

³¹⁴ Sabri – Bigiyef, s. 294

³¹⁵ Hud, 11 / 106-107

³¹⁶ İbrahim, 14 / 48

³¹⁷ Sabri – Bigiyef, s. 294

3- *İlahi Rahmet ahirette sadece müminlere tahsis edilmiştir.*

4- *Azabın ebedi olacağı konusunda ehli sünnet alimleri ittifak etmişlerdir.*³¹⁸

Azabın ebedi olmadığını söyleyenler de ashab döneminden itibaren karşı deliller getirerek delillendirmişlerdir. Bunlar arasında Hz. Ömer (ra), Hz. Ali (ra), Abdullah b. Abbas (ra), Abdullah b. Mesud (ra), Şa'bi, İshak b. Râhuye, Mevlana Celaleddin Rumi, İbn Teymiyye, İbn Kayyım el-Cevziyye, İsmail Hakkı İzmirli vb.³¹⁹ sayılabilir.

B.a) Allah'ın Mükafat ve Ceza Vermesi.

Musa Carullah İlahi Rahmetin Umumiliğine genelde karşı çıkıldığını, özelde de kelim kitaplarının İlahi Rahmetin yalnız müminlere has olduğu konusunda icma ettiklerini belirtmektedir. Ancak bu konu hakkında kelamcıların icma etmeleri konunun halli anlamına gelmediğini söyleyerek meseleyi kelamcıların delilleri ve görüşleri açısından ele alır. Kelamcılar isabe- ikâb meselesinde yani ibadetler / tâat için mükafat, günahlar içinde ceza verme meselesinde çeşitli görüşleri olduğunu söyleyerek şunları ifade etmektedir. “*Kendilerine ehl-i sünnet ve'l- cemaat ismini veren Eşarilik ve Maturidilik gibi mezhepler 'mükafat'ta cezada Allah üzerine vacib (vacibun alellah) değildir; aksine mükafatlandırmak (yani ibadetlere, Salih amellere karşılık mükafat vermek) ilahi bir fazl / lütuf; cezalandırmak (günahlara ve kötülüklere karşı ceza vermek) ise ilahi bir adalettir. Allah Taala küfürden başka her*

³¹⁸ İbrahim Maraş, “*Musa Carullahın Tasavvuf Anlayışı ve Rahmeti İlahiye Hakkındaki Görüşü*”,Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, s. 91

³¹⁹ Maraş, a.g.m. , s. 91

*günahı kendi iradesiyle bağışlayabilir. Semavi nassların zahirine göre küfrün bağışlanması asla mümkün değildir.”*³²⁰

Ehli sünnet’in bu düşüncelerine işaret eden Carullah Mutezile’nin ise sevap ve cezayı Allah’ın üzerine vacip kıldığını belirtir ve bu iki düşünceyi de eleştirir. Carullah, ehli sünnetin sadece küfrü bunun dışında bıraktığını ve küfür durumunda cezanın vacip olduğunu savunduklarını söyler. Ancak ehli sünnetin buradaki vücubu, mutezilenin düştüğü yanlışlığa düşmemek için, Allah’ın üzerine vacip (vücuban aleyh) değil, Allah tarafından vacip (vücubun minh) olarak kabul ettiklerini ifade eder.³²¹ Bu konu hakkında kelimcilerin Vaid (tehdit) hakkında gelen “*Allah kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz. Bundan başkasını dilediğine bağışlar...*”³²² ayeti ile, Allah’ın ceza ‘vaid’inden dönmeyeceğini ifade eden “*Huzurumda çekişmeyin! Ben size daha önce uyarı (vaid) göndermiştim. Benim huzurumda söz değiştirilmez ve ben kullara zulmedici değilim*”³²³ ayetini delil olarak getirdiklerini ileri sürer.³²⁴

Allah’ın vaidinden dönmesinin arap lügatinde sözden dönme veya yalan anlamına gelmediğini ifade eden Carullah, vaid’den dönmenin mümkün olabileceğini iddia ederek kelimcilerin en kuvvetli kabul ettikleri bu delillere karşı çıkmaktadır.³²⁵ Musa Carullah; eğer kelimcilerin metoduyla hareket etseydim ve onlar gibi ayetleri tevil veya tahsise tenezzül etseydim elbette ki vaid (tehdit) ayetlerinin tümünü mağfîret veya rahmet ayetleriyle tevil eder yada kayıtlandırırdım diyerek bu metodu kullanmadığını belirtir. O’nun bu konu hakkında ileri sürdüğü “*göklerin ve yerin*

³²⁰ Sabri – Bigiyef, s. 279

³²¹ Sabri – Bigiyef, s. 281-282

³²² Nisa, 4 / 48

³²³ Kâf, 50 / 28-29

³²⁴ Sabri – Bigiyef, s. 282-283

³²⁵ Maraş, “*Musa Carullahın Tasavvuf Anlayışı ve Rahmeti İlahiye Hakkındaki Görüşü*”, s. 92

*mülkünün Allah’a ait olduğunu bilmedin mi? (O) dilediğine azap eder dilediğini de bağışlar. Allah her şeye kadirdir.”*³²⁶ ayeti ile Kur’an-ı Kerim’in bir çok suresinde geçen ayeti kerimeler ile void (tehdit) ayetlerini Allah’ın dilemesiyle, iradesiyle kayıtlandırarak ‘ceza vermenin vacib olduğunu’ elbette reddedeceğini, yahut “(Tarafımdan Onlara) De ki: Ey nefislerine karşı aşırı giden kullarım! Allah’ın rahmetinden ümidi kesmeyin! Allah bütün günahları bağışlar; çünkü O çok bağışlayan (gafur), çok esirgeyendir (rahimdir).”³²⁷ Gibi kapsayıcılığı tekid edilmiş ayetleri tercih edebileceğini ancak böyle usullere ihtiyacı olmadığını da vurgular.³²⁸

Carullah’a göre kelamcılar (verilen) sözden dönmek (hulf etmek) ile bağışlamayı, (ceza vermekten) vazgeçmek (tecavüz) ile yalan söylemeyi birbirine karıştırmaktadırlar. Sözden dönmek, hem aklen hem de şer’an yerilmiştir. Bağışlamanın güzel ahlakın en büyüklerinden olduğunu; yalan söylemenin en büyük ayıp olduğunu, cezalandırma tehdidinden dönmenin ise keremlerin en büyüğü olduğunu söyler.³²⁹ Carullah arap örfünde ve lügatinde de affetmenin ve cezadan vazgeçmenin yalan anlamına gelmediğini bilakis faziletli bir davranış olarak görüldüğünü de belirtir.³³⁰

Bütün bunları sıraladıktan sonra da Carullah; kelamcılar void ayetlerinden cezanın vacipliğini anlarlarken, kendisinin ilahi rahmetin genişliğine dayanarak arap örfünde delaletiyle ‘Allah kıyamet gününde bütün insanların günahından vazgeçer’ inancında olursa Allah’ın huzurunda daha edepli hareket etmiş olacağını da vurgulamaktadır.³³¹

³²⁶ Maide, 5 / 40

³²⁷ Zümer, 39 / 53

³²⁸ Sabri – Bigiyef, s. 283-284

³²⁹ Sabri – Bigiyef, s. 284

³³⁰ Sabri – Bigiyef, s. 284

³³¹ Sabri – Bigiyef, s. 284-285

Carullah'ın bu konu hakkındaki Kur'an ayetleri ve hadislerden sonraki en önemli kaynakları ise, Muhyiddin İbn Arabi'nin *Futuhâtül Mekkiyyesi*, Mevlana'nın *Mesnevisi*, Kuşeyri'nin *Risalesi*, mutasavvıfların, İmam Şa'bi ve İbn Mesud'un sözleridir.

B.b) Allah'ın Azabına Dilediğini Uğratması.

Musa Carullah azap ve azabın ebediliğini Allah'ın dilemesiyle sınırlandırmaktadır. Kur'an-ı Kerimde azap ayetlerinin "... *Allah dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder....*"³³² Ayetinde olduğu gibi genellikle meşiyet (İlahi İrade, Allah'ın dilemesi) ile kayıtlandırıldığını belirtir.³³³ Yine bununla ilgili olarak; "*Bize bu dünyada da iyilik yaz, ahirette de. Biz sana yöneldik. (Allah) buyurdu ki: Azabıma dilediğimi uğrattırım, rahmetim ise her şeyi kaplamıştır. Onu korunanlara, zekatı verenlere ve ayetlerimize inananlara yazacağım.*"³³⁴ ve "...*(Allah) buyurur ki: Durağınız ateştir. Allah'ın dile(yip affet)mesi hariç, orada ebedi kalacaksınız. Şüphesiz Rabbin hikmet sahibidir, bilendir.*"³³⁵ ayetlerini zikrederek söz konusu ayetlerde Allah'ın rahmetinin genişliğinden, azabını dilediğine ulaştıracağından ve O'nun dilediği hariç orada ebedi kalacaklarından bahsedildiğini; sonunda rahmetin bütün insanları hatta yalnız insanları değil her şeyi kapsayacağı / içine alacağının çok açık bir İlahi hitapla bildirildiğini ifade etmiştir.³³⁶ Ayrıca Carullah burada umumi ve hususi rahmet ayırımına da gitmiş, birincisine herkesin ikincisine amellerle ulaşılabilirliğini öne sürmüştür.³³⁷

³³² Maide, 5 / 18

³³³ Sabri – Bigiyef, s. 293

³³⁴ Araf, 7 / 156

³³⁵ Enam, 6 / 128

³³⁶ Sabri – Bigiyef, s. 293-294

³³⁷ Sabri – Bigiyef, s. 299-300

Bundan başka aşağıdaki ayeti kerimelerin cehennemde kalışın gökler ve yerin devam etmesiyle kayıtlandırıldığından bahseder. “Gökler ve yer durdukça orada sürekli kalacaklardır. Ancak Rabbin (çıkarmayı) dilerse o başka. Çünkü Rabbin dilediğini yapandır.”³³⁸ , “O gün yer başka yer’e göklerde (başka göklere) değiştirilir. Hepsi tek ve kahredici Yüce Allah’ın huzurunda durur.”³³⁹ ayetlerinden hareket eden Carullah, Kur’an’da mutlak olarak zikredilmiş ebediyet ifade eden ‘hulud’ kelimesini, ‘yerler ve gökler devam ettikçe’ ifadesiyle sınırlandırarak hem azabı hem de azabın ebediliği Allah’ın dilemesi ve belirli bir müddetle kayıtlanmış olduğu görüşündedir.³⁴⁰ O’nun ebedi kavramına getirmiş olduğu sınırlılık anlayışının ‘hulud’ ve ‘ebed’ kavramlarının lügat ve ıstılah açısından da doğru olduğu bu iki kelimenin arap lügatinde uzun müddet beklemek veya uzun süren bir zaman dilimini ifade ettiği belirtilmektedir.³⁴¹

Carullah haddi aşanlar ve kasten adam öldürenler hakkında “Kim Allah’a ve O’nun elçisine karşı gelir, O’nun sınırlarını aşarsa, Allah onu ebedi kalacağı ateşi sokar. Onun için alçaltıcı bir azap vardır.”³⁴² Ayeti ile “Her kim bir mümini kasten öldürürse (onun cezası) içinde ebedi kalacağı cehennemdir. Allah ona gazap etmiştir, ona lanet etmiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır.”³⁴³ Ayetini ehli sünnetin (Eşariler ve Maturidiler) tevil ettiğini ama küfür hakkındaki ayetleri tevil etmediklerini söyleyerek onların bu tutumuna itiraz etmiş ve onları eleştirmiştir.³⁴⁴

Allah’ın azabına dilediğini uğratması ve rahmetinin her şeyi kaplaması hakkında Yüce Allah’ın “ Azabıma dilediğimi uğrattırım. Rahmetimse her şeyi

³³⁸ Hud, 11 / 107

³³⁹ İbrahim, 14 / 48

³⁴⁰ Sabri – Bigiyef, s. 294

³⁴¹ Maraş, “Musa Carullahın Tasavvuf Anlayışı ve Rahmeti İlahiye Hakkındaki Görüşü”, s. 93

³⁴² Nisa, 4 / 14

³⁴³ Nisa, 4 / 93

³⁴⁴ Sabri – Bigiyef, s. 295

kaplamıştır. Onu (rahmetimi) korunanlara (muttakilere), zekatı verenlere ve ayetlerimize inananlara yazacağım.”³⁴⁵ ayetinde dilerse azap edeceğini sonra “... *Rahmetim her şeyi (külle şey’) kaplamıştır....*” cümlesiyle de tüm insanların ve hatta her şeyin Allah’ın geniş rahmetinden sonsuz surette faydalanacaklarını bildirmiştir. Carullah bu ayetteki ifadelerden azabın meşiyet (Allah’ın dilemesi) ile kayıtlandırılıp rahmetin mutlak olarak anılması, şey’ gibi en genel (eammm) bir tabir üzerine Küll gibi en kapsamlı bir genelleme harfinin eklenmesinin ahirette bütün insanların zorunlu olarak mutlak ilahi rahmet içerisinde kalacaklarına elbette ki çok açık bir şekilde delalet ettiği inancındadır.³⁴⁶ Ayrıca bu ayeti kerimede hiçbir insanın ahirette Allah’ın rahmetinden ebedi / sonsuza dek kalmaktan istisna edilmediğini belirten Carullah bazı kelimacılar ile Rusya’daki bazı alimlerin “...*O’nu korunanlara (muttakilere), zekatı verenlere ve ayetlerimize inananlara yazacağım.*” muciz cümlesine dayanarak ilahi rahmeti, ahirette kurtuluşu yalnızca müminlere tahsis etme gibi bir yanlışla düştüklerine inanmaktadır.³⁴⁷

Onların bu yanlışlarından birinin genel’i (umum’u) yine genelin hükmüne uygun başka bir hükümle sınırlandırmaları (tahsis etmeleri) olduğunu ancak mantık ve usul kitaplarına göre bir hükmün başka bir hükümle sınırlandırılabilmesi için hükümler arasında zıtlığın olmasının şart olduğunu, özelin hükmünün genelin hükmüne uygun olduğu durumlarda genelin hükmünün sınırlandırılmayacağını vurgulamaktadır.³⁴⁸ “...*Rahmetim her şeyi kaplamıştır...*” genel cümlesiyle “... *Onu (rahmetimi) muttakilere, zekatı verenlere ve ayetlerimize inananlara yazacağım.*”

³⁴⁵ Araf, 7 /156

³⁴⁶ Sabri – Bigiyef, s. 296

³⁴⁷ Sabri – Bigiyef, s. 296

³⁴⁸ Sabri – Bigiyef, s. 297

özel cümlesinin birbirine uygun iki hüküm içerdiğini genel hükmün özel hükümle sınırlandırmanın lügatten ve ilim kaidelerinden habersiz olmak olduğunu söyler.³⁴⁹

İkinci yanlışın “kayıtlandırılmış muayyen kişilere rahmet etmek ile ‘rahmeti sınırlamak’ gibi birbirinden tamamen farklı şeyleri ayırt edememeleri olduğudur. “...Onu (rahmetimi) muttakilere, zekatı verenlere ve ayetlerimize inananlara yazacağım.” İlahi cümlesinin müminlere rahmet etmeyi kesin bir şekilde ifade etmesinin Allah’ın rahmetinin sınırlandırılmasına asla delalet etmeyeceğini belirten Carullah “...rahmetim her şeyi kaplamıştır...” gibi tahsisi imkansız muhkem bir ayet varken Allah’ın müminlerden başkasına rahmet etmez sözünün yanlış telaffuz edildiğini açıklamaktadır.³⁵⁰

Kelamcıların ve bazı ilim adamlarının bu iki yanlışını açıkladıktan sonra İlahi Rahmetin herkesi kapsayacağı hakkında Araf Suresi 7 / 156. ayetiyle ilgili şunları ifade etmektedir: “...’rahmetim her şeyi kaplamıştır’ genel cümlesi, amel karşılığında değil yalnızca lütuf (itminan) şeklinde bütün insanlara bol bol verilen mutlak ilahi rahmetin genelliğine / herkesi içine aldığına delalet eder. Allah Taala Hazretlerinin rahmetlerinin çoğu bu türdendir. İnsanlara esirgenmeksizin bolca verilen vücut, sağlık, hidayet, taat, peygamberlik gibi nimetlerin tümü sadece lütuf rahmetinin bereketiyle verilmiştir. Bu lütuf rahmeti hiçbir insana ve hiçbir zamana mahsus değildir. Rahmetin bu çeşiti dünyada her an bütün insanlara hesapsız olarak bol bol verildiği gibi şüphesiz ahirette de istisnasız her insana esirgenmeksizin bolca verilecektir. ‘...azabıma dilediğimi uğrattırım...’ cümlesinin delaletiyle, ‘İlahi meşiyetin (iradenin) dilemesi durumunda bazı insanlara azap olunabilecek’ ise de

³⁴⁹ Sabri – Bigiyef, s. 297

³⁵⁰ Sabri – Bigiyef, s. 298

‘...rahmetim her şeyi kaplamıştır...’ sözünün delaletiyle de sonunda bütün insanların Allah’ın rahmetinden sonsuza dek faydalanacakları kesin bir şekilde sabittir.”³⁵¹

Carullah hüküm bakımından birbirine uygun olan “... rahmetim her şeyi kaplamıştır...” ve “...Onu (rahmetimi) muttakilere, zekatı verenlere ve ayetlerimize inananlara yazacağım.” cümlelerinin iki çeşit rahmeti ifade ettiklerini; bunlardan birinin amel karşılığı olmaksızın yalnızca merhametlilerin en merhametlisi olan Allah Taalanın lütfuyla istisnasız tüm insanlara hem bu dünyada hemde ahirette hesapsız bolca verilen kapsayıcı rahmet olduğunu, diğerinin ise korunma (ittika) zekat ve iman gibi amallere karşılık olmak üzere Allah tarafından vaat edilen yazılı rahmet olduğunu ifade eder. İnsanların kapsayıcı rahmete hak etmeksizin (bila-istihkak) nail olacaklarını yazılı rahmete ise her insanın yalnızca çalışmakla, amellerle kazanacaklarını bu yazılı rahmet ile de insanları yüce derecelere ulaşmaları için hayır yolunda yarışmaya davet edildiklerini belirtir.³⁵²

Musa Carullahın bu konu hakkındaki düşüncelerine dayanak olarak daha öncede zikrettiğimiz gibi Mevlana Celaleddin Rumi, Muhyiddin İbn Arabi, Ebu Yezid-i (Beyazid-i) Bistami, Cüneyd-i Bağdadi ve Selh b. Abdullah et-Tüsteri gibi büyük mutasavvıflara dayandırdığını daha öncede zikretmiştik. Yine aynı şekilde ‘rahmetim her şeyi kuşatmıştır’ ifadesini açıklarken ve kapsayıcı rahmetten bahsederken de özellikle Muhyiddin İbn Arabi’nin görüşlerini ifade ederek şöyle der: “Allahın hudutsuz rahmet denizlerini göstermek devam ettirmek için kapsayıcı rahmetini, sınırlamaksızın bütün insanlara ebedi surette bol bol vermiştir. Bu dünyada insanı tembel ve başıboş bırakmamak, tüm insanları kötülük yollarından alıkoyup iyilik yoluna davet etmek için de özel rahmetini yalnızca amel işleyenlere,

³⁵¹ Sabri – Bigiyef, s. 298-299

³⁵² Sabri – Bigiyef, s. 299

hayatın maslahatları yolunda çalışanlara, insanlara zarar vermekten sakınıp olgunlaşmak için gayret gösterenlere tahsis etmiştir.”³⁵³

Carullah bu konuyla ilgili olarak Rahman – Rahim kelimelerinin manaları üzerinde de durarak; er-Rahman kelimesinin dünyada ve ahirette tüm insanlara, er-Rahim kelimesinin yalnız bu dünyada yine tüm insanlara rahmet eden olarak açıklanmasının doğru olacağını ifade ederek er-Rahman genel / kapsayıcı rahmetiyle tüm insanlara devamlı olarak rahmet eden, er-Rahim ise özel / yazılı rahmetiyle yalnızca amel işleyenlere rahmet eden anlamında olduğu şeklinde açıklanmasının doğru olacağını söylemektedir.³⁵⁴

“ *O Rahman arş’a istiva etmiştir.*”³⁵⁵ ayetindeki Rahmanın zikredilmesinin ve arşın hakikatinin müfessirlerin hiçbiri tarafından bilinmiyor da olsa hem bu dünyada hem de ahirette devamlılığı / ebediliği herkesçe malum olduğunu söyleyen Carullah; Allah’ın kapsayıcı rahmeti bütün mevcudattan büyük ve ebedi kalacak olan ‘büyük arşı’ kuşattığına göre ilahi rahmetin ahirette kapsayıcılığı, istisnasız tüm insanlara esirgenmeksizin bol bol verileceği bu ayeti kerime ile şüphesiz sabit olduğunu belirtir.³⁵⁶ Ayrıca bu ayeti kerimeyi de ilahi rahmetin kapsayıcılığı konusunda delil olarak gösterebileceğini de söyler.

B.c) Allah’ın Bütün Günahları Bağışlayıp Kendisine Şirk Koşulmasını

Bağışlamaması.

İlahi Rahmetin umumiliği konusunda Musa Carullah Kur’an-ı Kerimden

³⁵³ Sabri – Bigiyef, s. 300; Muhyiddin İbn Arabi’nin görüşleri için bkz. *Füsûlu’l Hikem*, Çeviren : Nuri Gençosman, İstanbul, 1990, s. 204- 208 ile 262

³⁵⁴ Sabri – Bigiyef, s. 301

³⁵⁵ Taha, 20 / 5

³⁵⁶ Sabri – Bigiyef, s. 302

başka bir delil getirerek; “ (Taraflımdan onlara) De ki: Ey nefislerine karşı aşırı giden kullarım! Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin! Muhakkak ki Allah bütün günahları bağışlar, çünkü O çok bağışlayan ve çok esirgeyendir.”³⁵⁷ Allah’ın bütün günahları, bir süre azaptan sonra affedeceğini beyan ederek buradaki ‘Ey kullarım!’ hitabının (mümin – kafır) tüm insanları kapsadığını ayrıca “ Göklerde ve yerde bulunan herkes Rahman’a kul olarak gelecektir.”³⁵⁸ ayetiyle de ‘kul’ kelimesinin kimleri içine aldığına da açıklık getirir.³⁵⁹

Kur’an-ı Kerim’in “... Muhakkak ki Allah bütün günahları bağışlar...” pekiştirme cümlesinin “Elbette ki Allah tüm günahları bağışlar” demek olduğunu ve buradaki bütün günahlar deyiminin büyük günahları ve küfrü de kapsadığını belirten Carullah; küfrün günahlar kapsamında öncelikli olduğunu ve Kur’an-ı Kerim’in de “Rahman hiç kimseye azap etmez” demediğini aksine “Allah bütün günahları bağışlar” buyurduğunu söyleyerek bağışlamayı iki şekilde ele alır:³⁶⁰

1- Hiç azapsız bağışlamak

2- Bir süre azap ettikten sonra bağışlamak

ayırımını yapan Carullah bu konuda şunları ifade eder: “Buna göre de ‘...Allah bütün günahları bağışlar...’ ayeti kerimesi ‘Allah kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz, bundan başkasını dilediğine bağışlar’(Nisa Suresi, 4/48) ayetiyle hiçbir şekilde çatışmaz. Çünkü ‘Allah kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz’ ayeti kerimesi yalnız muahezeye (cezaya) delalet edip sonsuzluğa delalet etmemektedir. ’...Allah bütün

³⁵⁷ Zümer, 39 / 53

³⁵⁸ Meryem, 19 / 93

³⁵⁹ Sabri – Bigiyef, s. 303

³⁶⁰ Sabri – Bigiyef, s. 304

günahları bağışlar...’ ayeti ise kesin ve şüpheyi yer bırakmayacak bir şekilde bağışlamanın bir süre azaptan sonra gerçekleşeceğine delalet eder’’³⁶¹

Bu iki ayeti kerimede çatışma olduğunu düşünenlerin olduğunu hatta bunun kabul edilmesi durumunda bile vaad olması bakımından Zümer Suresindeki ayetin void olan Nisa Suresindeki ayetten önce gelmesi gerektiğini çünkü aff ve mağfiretin Allah’ın keremine, hikmet ve izzetine çok daha uygun olduğunu düşünür.³⁶²

Bütün bu açıklamaların sonunda Carullah ayeti kerimenin sonunda yer alan “...O çok bağışlayan (gafur), çok esirgeyendir (rahim).” cümlesinin bunu desteklediğini, ayrıca Yüce Allah’ın “Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin! Muhakkak ki Allah bütün günahları bağışlar...” cümlelerinin sonunda “çünkü O çok bağışlayan ve çok esirgeyendir.” tekidinin yapılması rahmeti ve mağfireti zikrettikten sonra gafur ve rahim kelimelerinin anılmasının bir öneminin olmasından bahsetmektedir.³⁶³

Musa Carullah; “Şüphesiz iman edenler, Yahudiler, Hristiyanlar ve Sabiler bunlardan kim ki, Allah’a ve ahiret gününe inanır, iyi bir iş yaparsa elbette onlara, Rableri katında mükafat vardır; onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir.”³⁶⁴ ayetini delil getirerek Allah’a ve ahiret gününe inanıp iyilikleri emredip, kötülüklerden nehyedenlerin ebedi saadete kavuşacaklarını iddia etmektedir.³⁶⁵

İlahi Rahmeti genişliği konusunda ayrıca Buhari ve Müslim’de geçen iki hadisi de zikreden Carullah, bu iki hadisi de iddiasına delil olarak sunmaktadır. Bu iki hadisten biri Hz. Ömer İbn Hattab’tan rivayet edilen bir hadistir. Bu hadiste

³⁶¹ Sabri – Bigiyef, s. 304

³⁶² Sabri – Bigiyef, s. 304

³⁶³ Sabri – Bigiyef, s. 305

³⁶⁴ Bakara, 2 / 62

³⁶⁵ Maraş, “Musa Carullahın Tasavvuf Anlayışı ve Rahmeti İlahiye Hakkındaki Görüşü”, s. 94

Peygamberimiz (sav) çevresindekilere Hevazin kabilesinden esir olarak getirilenler arasında çocuğunu kaybetmiş bir emzikli kadının göğsünde biriken sütlerle diğer çocukları nasıl emzirdiğine ve kendi çocuğunu bulduğunda da onu nasıl derin bir şefkatle emzirdiğine işaret ederek *“Şu anne kendi öz çocuğunu ateşe atar mı dersiniz? diye sormuş Ashab-ı Kiram da: Hayır, gücü yettiği sürece elbette ki atmaz.”* karşılığını vermiştir. Bunun üzerine Peygamberimiz (sav) *“Yemin ederim ki Allah kendi kullarına bu annenin öz çocuğuna olan merhametinden çok daha merhametlidir.”*³⁶⁶ buyurmuştur.

Konu ile ilgili olarak zikrettiği ikinci hadis ise; *“ O gün (kıyamet gününde) Allah Taala Hazretleri şöyle buyurur: ‘ Melekler, Peygamberler ve müminler şefaatte bulundu ve cehennemde, kalbinde zerre kadar hayır (iman) bulunan hiç kimse kalmadı. Geriye (şefaatchi olarak) merhametlilerin en merhametlisi (yani Cenab-ı Hak) kaldı.”*³⁶⁷ buyrulmaktadır.

Musa Carullah; *“geriye (şefaatchi olarak) merhametlilerin en merhametlisi kaldı.”* cümlesiyle Allah’ın merhametine oranla hiç mesabesinde olan insanların, meleklerin şefaatleriyle kalbinde zerre kadar iman bulunanların azaptan kurtularak ebedi saadete kavuşacaklarsa, Yüce Allah’ın sınırsız rahmetiyle kurtulacak olanların kimler olacağını sorarak kendi sorusuna yine kendisi şöyle cevap verir: *“Çünkü o anda cehennemde (bir tane dahi) mümin kalmamıştır. Bu durumda ‘geriye (şefaatchi olarak) merhametlilerin en merhametlisi kaldı.’* Sözü ile

³⁶⁶ Sabri – Bigiyef, s. 307-308; bu hadis için bkn. Buhari, K.Edep, 18.Bab, c.7, s.75 – Müslim, K.Tevbe, 4. Bab, 22(2754), c.3, s. 2109.

³⁶⁷ Sabri – Bigiyef, s. 309; Müslim, K.İman, 81.Bab, 302, c.1, s. 170, - Buhari, K.Tevhid, 24.bab, c.8, s.182.

kurtulacak olan insanları varın siz düşünün!” diyerek kimlere merhamet (şefaaf) edileceği konusuna dikkati çekmektedir.³⁶⁸

B.d) Meleklerin Yerdekiler İçin Mağfıret Dilemesi.

Kur’an-ı Kerim’de geçen “ *Neredeyse gökler (O’nun heybetinden ta) üstlerinden çatlayacaklar. Melekler Rablerini hamd ile tesbih ederler, yerdekiler içinde mağfıret (bağışlanma) dilerler. İyi bil ki Allah, işte gafur (çok bağışlayan), rahim (çok esirgeyen) O’dur.*”³⁶⁹ ayetini zikreden Musa Carullah meleklerin yerde bulunanlar için yaptıkları mağfıret dileklerinin kapsamına mümin olsun olmasın herkesin girdiğini belirterek ayrıca Yüce Allah’ın yapılan bu mağfıret dileğini kabul ettiğini de ayetin sonunda yer alan “... iyi bil ki Allah, işte çok bağışlayan, çok esirgeyen O’dur.” cümlesiyle müjdelemiştir demektedir.³⁷⁰

Burada geçen yerdekiler için mağfıret dilerler sözünün bazılarının sınırlandırdığı gibi sadece müminlere ait olmadığını bu durumun bütün insanlık için olduğunu şayet sadece müminlere ait olsaydı “*Arş’ı taşıyanlar ve onun çevresinde bulunanlar rablerini överek tesbih ederler. O’na inanırlar ve müminler için bağışlanma dilerler...*”³⁷¹ ayetinde olduğu gibi sadece müminlerin zikredileceğini ama buradaki özel durumun Şura Suresindeki ayette ifade edilen umumi durumu sınırlamadığını (genel hükmün özel hükümle sınırlanamayacağını) böyle bir sınırlamanın olabilmesi için aralarında zıtlık bulunması gerektiğini söyleyerek bu iki ayetten çıkarılan hükümlerin ikisinin de olumlu olduğunu belirtir.³⁷²

³⁶⁸ Sabri – Bigiyef, s. 309

³⁶⁹ Şura, 42 / 5

³⁷⁰ Sabri – Bigiyef, s. 309-310

³⁷¹ Mümin, 40 / 7

³⁷² Sabri – Bigiyef, s. 310

B.e) Hristiyanların Bağışlanması Meselesi.

Yine bu konuyla ilgili olarak Kur'an-ı Kerim'de geçen ve Hz. İsa'nın (as) dilinden nakledilen şu ayeti vererek bağışlanma konusuna ve İlahi Rahmetin Umumiliğine dikkat çekilmektedir. “ *Eğer onlara (beni ve validemi ilah edinen Hristiyanlara) azap edersen onlar senin kullarıdır (dilediğini yaparsın); şayet onları bağışlarsan şüphesiz sen daima üstünsün (azizsin), hikmet sahibisin (hakimsin).*”³⁷³ Musa Carullah bu Ayeti Kerime'de sözü edilen küfrün ve şirkin bağışlanması için Hz. İsa'nın (as) Yüce Allah'a dua ederek istekte bulunması ve eğer bu dileğini kabul ederse O'nun yüceliğinden ve üstünlüğünden olacağını belirterek, şayet şirk'in bağışlanmasının olmayacağı söz konusu olsaydı bu yüce peygamberin böyle dilekte bulunarak hem de bunun O'nun yüceliğinden ve üstünlüğünden olacağını söyler miydi diyerek şirkin bağışlanmasının bu ayette ki ifadelerden yola çıkarak olabileceğini söylemektedir.³⁷⁴

Ebu Zerr'in (ra) rivayetine göre Nesai'de geçen bir hadisi de zikreden Carullah, bu hadiste rivayet edildiğine göre Maide Suresi 5/118. ayeti okuyan Hz. Peygamber (sav)'in sabaha kadar bunu tekrarladığını, alemler'e rahmet olarak gönderilen Hz. Peygamberin (sav) bu ayeti sabaha kadar tekrar etmesinin sebebinin ne olabileceğinin düşünülmesi gereken bir husus olduğunu da ifade eder.³⁷⁵ Daha sonra da Hz. İsa'nın (as) “ *Şüphesiz sen çok bağışlayan (gafur), çok esirgeyensin (rahimsin).*” demeyip “... *şüphesiz sen daima üstünsün (azizsin), hikmet sahibisin (hakimsin).*” demiş olmasının da bir hikmeti ve sebebi olduğunun üzerinde duran Carullah; çünkü her şeye egemen, üzerine herhangi bir şeyin vacip olmasından beri

³⁷³ Maide, 5 / 118

³⁷⁴ Sabri – Bigiyef, s. 312

³⁷⁵ Sabri – Bigiyef, s. 312

olan Allah Taala'nın en büyük günahları da bağışlayacak olursa İlahi hikmetinin ve kereminin daha fazla açığa çıkacağını belirterek ifadelerin bu şekilde olmasının da bir sebebinin olduğuna dikkat çekmektedir.³⁷⁶

Açıklamaya çalıştığı bütün bu delillerden sonra son olarak ilahi rahmetin herkesi kapsayacağı konusundaki son fikrini açıklamadan önce Allah hakkındaki inançlar ve ona ait olan akıl yürütmeler hakkında şu açıklamalarda bulunur. Yeryüzünde bulunan İlahi kaynaklı dinlerin (Hıristiyanlık, Yahudilik, İslamiyet), bir devlet yada millete ait dinlerin (Asurluların, Mısırlıların dinleri gibi) mensupları olsun; yada yaygınlaşamayarak zaman ve mekan açısından çok dar çerçevede kalmış olan dinlere inananlar olsun, daha geniş anlamıyla tüm insanlar Allah hakkındaki inançlarını elbette ki kendilerine göre bir akıl yürütme ile temellendirmişlerdir. Bu akıl yürütmelerini de kendilerine göre delillendirmişlerdir. İşte insanların bu delillendirdikleri akıl yürütmelerine göre bir uluhiyet inançları ve buna göre de bir imanları vardır görüşündedir.³⁷⁷

Carullah, yukarıda ifade edildiği gibi yeryüzündeki bütün insanların Allah hakkında bir inanca sahip olduklarını ve bu inançlarını da bir akıl yürütme ile delillendirdiklerini belirterek bütün bu düşüncelerin onların bir imana sahip olduklarını göstermektedir diyerek, Kur'an-ı Kerim'de geçen “ *Rabbın yalnız kendisine tapmanızı kaza etti...*”³⁷⁸ ayetinde ki ‘kaza’ kelimesine hüküm manası vererek dünyadaki tüm insanlar yalnızca alemlerin Rabbi Allah Taala'ya ibadet etmiş olduklarını söylemektedir.³⁷⁹

³⁷⁶ Sabri – Bigiyef, s. 314

³⁷⁷ Sabri – Bigiyef, s. 314-315

³⁷⁸ İsra, 17 / 23

³⁷⁹ Sabri – Bigiyef, s. 316

Bu açıklamalardan sonra Musa Carullah, delilsiz olarak şirk koşanların hesabının Rableri katında görülmesi konusunda son olarak Kur'an-ı Kerim'deki şu ayeti sunarak açıklamada bulunmaktadır. “ *Kim Allah ile beraber, delilsiz olarak şirk koşarsa (varlığını ispat edecek bir delili bulunmayan bir tanrıya taparsa) onun hesabı yalnızca Rabbi katında görülecektir; çünkü kafirler iflah olmazlar. De ki: ‘Rabbim! Bağışla, merhamet et, sen merhamet edenlerin en hayırlısısın.*”³⁸⁰ Ayeti kerimesinde geçen ‘...delilsiz olarak şirk koşarsa (varlığını ispat edecek bir delili bulunmayan bir tanrıya taparsa) onun hesabı yalnızca Rabbi katında görülecektir...’ ifadesinde belirtilen durumda olan insanların tekfir edip cehenneme atma işinin insanlardan alındığını ifade eden Carullah, bu durumda olan insanların işlerinin yalnızca ‘*Bir olan Allah’ın ilmine bırakılmıştır.*’ görüşündedir.³⁸¹

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi her insanın kendi inancının bir delili, bir dayanağı olduğunu ve bunu kendine göre bir akıl yürütme ile ifade ettiğini açıklayan Musa Carullah, buradan da hareketle “ *...delilsiz olarak şirk koşarsa...*” ifadesine dikkat çekerek eğer bunu delillendirirse o zaman ne olacak diye sorar ve Kur'an-ı Kerim'in olağanüstü üslubu / belağatı gereği kullanılan ‘*delilsiz olarak*’ kaydının ortada kalmaması için ya “ *Allah kimseye gücünün üstünde bir şey teklif etmez...*”³⁸² ayeti kerimesine göre ‘bir delile dayanarak şirk koşanlar, Allah’ın fazlıyla bağışlanır’ demek gerektiğini, yada bu konuda en uygunu budur diyerek cevap vermeye çalışmaktadır.³⁸³ Ayetin devamında ki “*...insanın hesabı yalnızca Rabbi katındadır...*” mu’ciz ifadesindeki Allah Taala’nın ilmine bırakılan bir hesabın elbette ki insanların ve meleklerin ilminden daha yüksek olacağını, yalnızca Cenab-ı

³⁸⁰ Müminun, 23 / 117-118

³⁸¹ Sabri – Bigiyef, s. 317

³⁸² Bakara, 2 / 286

³⁸³ Sabri – Bigiyef, s. 317

Hakkın bildiği bir halin hesabı olması gerektiğini söyleyen Carullah, bu halin günahlardan ve şirk'ten ibaret olamayacağını çünkü bunların insanların ve meleklerin bilebileceğini söyleyerek geriye kalan şeyin delilsiz olarak şirk koşan insanların (Allah'ın Uluhiyetini) düşünürlerken, Allah'ın kendilerine vermiş olduğu düşünme gücünü tam olarak ve kusursuz bir biçimde kullanıp kullanmadıkları olduğunu söyler.³⁸⁴ Bu durumda olan insanların halinin kıyamet gününde açıklanacağını ve orada hesap görüleceğini hesabın sonunda, düşünürken Allah'ın kendisine verdiği gücü kusursuz bir biçimde kullandığı ortaya çıkan insanın halinin ne olacağını ise şu ayetle açıklandığını belirtir³⁸⁵ ve şu manada açıklama yapar:

*“ De ki, Rabbim! Böyle (yani seni düşünürken, senin kendilerine verdiğin düşünme gücünü tam ve kusursuz bir biçimde kullanmalarına rağmen delilsiz olarak sana şirk koşan) insanları bağışla, onlara merhamet et; Sen merhamet edenlerin en büyüğüsün . Bu insanlar senin kendilerine vermiş olduğun gücü aşamadılar; (bu uğurda) tüm güçlerini kusursuz bir biçimde kullandılar.”*³⁸⁶ Bu durumda olan insanlar hakkında Rahmet Peygamberi Efendimize (sav) hitaben *“ De ki: Rabbim! Bağışla, merhamet et...”* sözlerini de Hz. Peygamberin bu durumda olan insanlar için duasını istemek maksadı ile söylenmiş olduğunu vurgulamaktadır.³⁸⁷

Konu ile ilgili olarak zikredilen ayetlerden sonra Musa Carullah, Taberi'nin Cami'ul Beyan'ında geçen Abdullah İbn. Mesud'un (ra) konuyla ilgili bir sözünü naklederek şunları söyler: *“ Sahabilerin en alimi Abdullah İbn. Abbas (ra) hazretleri şöyle demiştir. Yemin edilecek şeylerle yemin erdim ki bir gün gelecek cehennemin*

³⁸⁴ Sabri – Bigiyef, s. 317

³⁸⁵ Sabri – Bigiyef, s. 318

³⁸⁶ Müminun, 23 / 118

³⁸⁷ Sabri – Bigiyef, s. 319

kapıları açılıp içerisinde hiçbir kimse kalmayacaktır.” ³⁸⁸ İmam Şa’binin de cehennemın en çabuk harap olacak yurtlardan biri olacağını ifade ettiğini zikreden Carullah, bu iki sözün oldukça açık bir şekilde azabın bir gün son bulacağını ifade ettiğine inandığını söyler.³⁸⁹

Musa Carullah son olarak ta Kur’an’daki azap ve rahmet ayetlerinin muayyen şahıslar, yani belirli insanlar veya milletler itibariyle değil nitelikleri belirlemek açısından zikredildiğini böyle olunca da kafirler derken Amerikalıların, müminler derken de Filistinlilerin kastedildiğini söylemenin yanlış olacağını iddia etmektedir.³⁹⁰

C- Musa Carullah Bigiyef’in İlahi Rahmetin Umumiliği Hakkındaki Görüşlerine Karşı Yapılan Tenkitler

Musa Carullah Orenburg Hüseyiniye Medresesi’nde bir dönem hocalık yapmıştır. Burada dinler tarihi derslerini verirken talebe ve hocaların huzurunda Rahmeti İlahiyenin umumiliği meselesini gündeme getirir. Allah’ın rahmetinin geniş olduğunun, mümin-kâfir herkesi kapsadığını, cehennemdeki azabın ebedi olmayıp, Allah’ın dilemesine bağlı olarak bir süreye kadar gerçekleşebileceğini dolayısıyla ahirette tüm insanlığın kurtulacağını savunmaktadır. Bu düşünce medreseyi karıştırarak hoca ve talebeler arasında ikilik çıkmasına yol açtığı gibi kendisine karşı şiddetli bir muhalefetin başlamasına da sebep olmuş; aynı zamanda medresedeki görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır.

³⁸⁸ Sabri – Bigiyef, s. 324

³⁸⁹ Sabri – Bigiyef, s. 328-330

³⁹⁰ Sabri – Bigiyef, s. 330-331

Medreseden ayrıldıktan sonra burada okuttuğu Dinler Tarihi ders notlarını dönemin âdeti olduğu üzere³⁹¹ Şura Dergisi'nde 1909 yılı sonlarında yayınlamaya başlamış ve hem İdil-Ural bilginlerinde hem de Türkiye'de büyük yankı uyandırmıştır. Şura Dergisi'nde yayınlanan ilk makaleden sonra derginin takip eden sayılarında birçok reddiyeler yayınlanmaya başlar. Ayrıca yine Kazan'da Beleş ve Silsile gazetelerinde de reddiyeden daha çok ağır ithamlar içeren yazılar³⁹² yayınlanmaya başlar. Bu yazılarda kendisinin tekfir edildiği hatta ölümle tehdit edildiği de bilinmektedir. Bunlardan ayrı olarak kendisini destekler mahiyette yazılar da yazılmıştır. O dönemde Kazan'da çıkan Tercüman gazetesinde bir yazı hazırlayarak konuyu “zamansız bir gündem” olarak nitelendiren İsmail Gaspıralı, Musa Carullah'ı susturmak istemiştir.³⁹³ Ayrıca Rızaeddin b. Fahreddin de Carullah'ı destekler mahiyette makaleler ve risaleler kaleme almıştır. Bu konu basın yayın organlarınca birkaç sene canlı tutularak gündemde kalmıştır. Bu durum aynı zamanda Carullah'ın kitaplarının okunduğu Türkiye 'de de gündeme gelmiş ve şeyhülislamlık makamı tarafından dine aykırı olduğu ileri sürülen bazı kitapların da toplanması istenmiştir. İçişleri Bakanlığı bu durumu kabul etmese de karar Tanin gazetesinde yayınlanmış; ancak yayınlanan bu kararın aksine Carullah'ın kitaplarına ilgi daha çok artmıştır. Bu kararı duyan Carullah şeyhülislamlık makamını tenkid eden bir makale yazmış ve makalede İstanbul 'da çıkan İslam Dünyası dergisinde yayınlanmıştır.³⁹⁴

Konu ile ilgili olarak Rızaeddin bin Fahreddin tarafından kaleme alınan ve Rahmet-i İlahiye Meselesi adını taşıyan risalede bu konunun yeni olmadığı daha

³⁹¹ Maraş, “*Musa Carullah'ın Tasavvuf Anlayışı ve Rahmeti İlahiye Hakkındaki Görüşü*”, s.90

³⁹² Görmez, s.154

³⁹³ Görmez, s.154

³⁹⁴ Maraş, “*Musa Carullah'ın Tasavvuf Anlayışı ve Rahmeti İlahiye Hakkındaki Görüşü*”, s.90

öncelerden de konunun tartışıldığı açıklanarak konu ile ilgili olarak İbn-i Kayyim el-Cevziyye'nin görüşleri sunulmuş ve bu konuda ihtilafların yaşandığını belirterek kendisinin kelamcılarının görüşlerine katılmadığını ama Musa Carullah'la da her noktada aynı düşünmediğini bildirmektedir.³⁹⁵

Bütün bu gelişmelerden sonra Musa Carullah Rahmet-i İlahiye Burhanları adında bir eser yazarak konuyu daha geniş bir biçimde ele almış; hemen sonra da “İnsanların Akide-i İlahiyelerine Bir Nazar” adında yeni bir kitap daha yazmıştır. Bütün bunlardan sonra son Osmanlı şeyhülislamı Mustafa Sabri Efendi, Musa Carullah'ın yazdığı ilk eseri ele alarak “Yeni İslam Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi” adında bir reddiye yazmıştır.³⁹⁶

Musa Carullah ile Mustafa Sabri Efendi'nin bu konu hakkındaki yazılarını dikkate alan Bediüzzaman Said Nursi bu iki âlim arasında geçen tartışmada kim haklıdır sorusuna şu cevabı vermiştir:

“ Mustafa Sabri ile Musa Bigiyef'in efkârlarını muvazene etmek için vaktim müsait değildir. Yalnız şu kadar derim ki: Birisi ifrat etmiş diğeri tefrit ediyor. Mustafa Sabri gerçi müdaafasında Musa Bigiyef'e nisbeten haklıdır. Fakat Muhyiddin İbn-i Arabî gibi Ulum-i İslamiyenin bir mucizesi olan bir zatı tezyitte haksızdır. Evet, Muhyiddin kendisi hadi ve makbuldür. Fakat her kitabında muhdi ve mürşid olamıyor. Hakaikte çoğu zaman mizansız gittiğinden kavaid-i Ehli sünnete muhalefet ediyor. Bazı kelimeleri zahiri delalet ifade ediyor. Fakat kendisi delaletten müberradır. Bazen kelam küfür görünür fakat sahibi kâfir olmaz. Mustafa Sabri kavaid-i Ehli sünnete taassub cihetiyle bazı noktalarda tefrit etmiş. Musa Bigiyefi ise

³⁹⁵ Görmez, s.155

³⁹⁶ Musa Carullah'ın burada zikredilen iki eseri ile Mustafa Sabri Efendi'nin eseri bir arada toplanarak “İlahi Adalet” Rahmet-i ilahiye Burhanları adı altında Ömer H. Özalp tarafından sadeleştirilerek İstanbul, 1996 yılında, Pınar Yayınları tarafından neşredilmiştir.

ziyade teceddüde taraftar ve asriliğe nümaşatkar efkârıyla çok yanlış gidiyor. Bazı hakaiki islamiyeyi yanlış teviller ile tahrif ediyor. Ebu'l- Ala el-Maarri gibi merdud bir adamı muhakkikinlerin fevkinde tuttuğundan, kendi efkârına uygun gelen İbn-i Arabî'nin ehli sünnete muhalefet eden meselelerine ziyade taraftarlığından, ziyade ifrat ediyor.”³⁹⁷

C.a) Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi:

Musa Carullah'ın Türkiye 'deki en büyük tenkitçisi Mustafa Sabri Efendi'dir.³⁹⁸ Şeyhülislamlık da yapmış olan bu insan Carullah'ın Allah'ın Rahmetinin Genişliği hakkındaki eserine tenkit olmak üzere 1919'da Yeni İslam Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi adı altında bir kitap yayınlar. Bu kitabında Musa Carullah'ı son zamanlarda ortaya çıkan dini mücedditlerden saymış ve ona karşı saygılı denebilecek bir dil kullanmıştır. Carullah'ın İslam konusundaki derin birikimini kabul eder; ve onu dini konuları bilmeksizin batılların eserlerinden etkilenererek hüküm yürüten, İslam dinini gizli ve sistemli bir şekilde baltalamak isteyen gruptan ayırır. Musa Carullah'ın İslam'a samimiyetle inandığını, Kur'an ve Peygamber'e(s.a.v) derin bir saygı duyduğunu belirtir. Fakat kitabının sonlarına doğru bu söyledikleri ile çelişir bir vaziyette ona hakaretler yağdırır.³⁹⁹

Mustafa Sabri Efendi Carullah'ın fıkıh, kelim ve tefsir âlimlerini pervasızca eleştirmesini doğru bulmayarak özellikle kelim âlimleri hakkındaki tutumuna ve iddialarına karşı çıkmaktadır.⁴⁰⁰ Kendisinin de eleştiri yapmasına sebep olan en

³⁹⁷ Bediüzzaman Said Nursi, *Lemalar*, 28. Lem'a , s.259

³⁹⁸ Mustafa Sabri hakkında daha geniş bilgi için bakınız. İsmail KARA, *Türkiye 'de İslamcılık Düşüncesi*, cilt 2, Risale Yayınları , İstanbul , 1987, s.263-265

³⁹⁹ Sabri – Bigiyef, s.21-28

⁴⁰⁰ Kanlıdere, s.236

önemli şeyin bu olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰¹ İslam inançlarının korunmasına yardım eden kelimelerin kökünden yıkmaya girişiminden ve tefsir hadis gibi dini kaynaklar hakkında yanlış düşünceler oluşmasına sebep olmasından kaygı duyduğunu belirtir.⁴⁰² Bu durumun yeni nesil için zararlı olacağını; onların zaten var olan Avrupalılık hayranlıklarını bu şekilde eski İslam âlimleri hakkında yanlış bilgiye sahip olarak arttıracığından şüphelenmektedir.⁴⁰³

Mustafa Sabri daha sonra Carullah’a bu konu ilgili gerekli cevabını verdiğini düşünerek onu hararetle destekleyen Haşim Nahid gibi Osmanlı yazarlarına göndermede bulunmuştur. Musa Carullah’a “İslamiyet’in Luther’i” unvanını veren Haşim Nahid Bey’i daha sonra yayınladığı Dini Müceddidler adlı eserinde eleştirmiş ve sert bir üslupla yermiştir.⁴⁰⁴

Esas olarak kelamcı tavrı benimseyen Mustafa Sabri Muhyiddin İbn-i Arabî’nin fikirlerinden hiç hoşlanmadığını; çünkü bu gibi fikirlerin İslam yolunda karışıklık ve birtakım şüphe çukurları açtığı görüşündedir. Yine Carullah’ın sadece Kur’an ve sahih hadisleri esas almasının yanında bunlara ters düşen sözler söyleyen Muhyiddin İbn-i Arabî’nin sözleriyle nasıl uzlaşabildiğini anlayamadığını ve onun fikir sistemindeki tutarlılığa şüphe ile baktığını söyler.⁴⁰⁵

Mustafa Sabri eleştirilerine hep Kuran’dan deliller getirmekte, hadislere bile pek o kadar atıf yapmamaktadır. İslami esasları tahrip eden mikroplardan korunmanın tek dayanağının Kuran olduğunu söylemektedir. Her düşünceye, herkese hoşgörü ile yaklaşmaya çalışan Carullah’ın kelam âlimlerine çok fazla yüklenmesine

⁴⁰¹ Sabri – Bigiyef, s.22-23

⁴⁰² Sabri – Bigiyef, s.23

⁴⁰³ Sabri – Bigiyef, s.23-24

⁴⁰⁴ Sabri – Bigiyef, s.23

⁴⁰⁵ Sabri – Bigiyef, s.24-25

çok kızdığını da belirtir. Ayrıca Müslümanlara bu kadar fazla serzenişte bulunmasını da haksız bulur.⁴⁰⁶

Mustafa Sabri Efendi, Carullah'ın dini konularda kendisinden daha cesur düşünceleri dile getiren reformistlerle karşılaşınca daha ılımlı, muhafazakâr ve savunmacı bir vaziyet aldığını, mesela kendisi gibi reformcu olan Ziyaeddin Kemali'nin eserlerini ağır dille eleştirdiği, geçmiş âlimlere karşı saygı hissi tavsiye ettiğini belirtmektedir.⁴⁰⁷

Kitabın ilerleyen sayfalarında eleştirilerini arttıran Mustafa Sabri, Musa Carullah'ı tutarsız, mantıksız ve duygularına tabi olan biri olarak nitelendirerek⁴⁰⁸ bazı fikirleri konusunda deli saçmaları ve sapıklık olarak nitelendirir.⁴⁰⁹ Hatta bu kadarla da yetinmeyerek onu hilekâr el çabukluğu ile göz boyayan ve ayetleri kendi fikirleri için kullana biri olarak suçlar.⁴¹⁰ Kuran-ı Kerim'de kâfirler için kullanılan “işte onlar hayvanlar gibidir.” ayetine atıfta bulunarak, Carullah'ı şaşırılmış tavuklara benzettir. Onun iyi niyetine inanmadığını İslam'ı batıl dinlerle bir tutan sözlerinin aslında İslam dininin hak olduğu konusunda şeytani bir şüphe içerdiğini, kelam kitaplarındaki inançları yok etmek suretiyle İslam inançlarını ortadan kaldırmaya heveslendiğini söyler.⁴¹¹

Mustafa Sabri Efendi, Carullah'ı eleştirmeyi daha sonra da sürdürmüş. Yunanistan'da iken orada çıkardığı bir gazetede Carullah'ın “Uzun Günlerde Ruze” adlı kitabını da eleştirmiş; onu İbn-i Arabi gibi sufileri taklit etmekle suçlamıştır. Carullah'ın bu fikirlerinin son zamanlarda batı dünyasında revaç bulan vicdan

⁴⁰⁶ Sabri – Bigiyef, s.23

⁴⁰⁷ Kanlıdere, s.236-237

⁴⁰⁸ Sabri – Bigiyef, s.58

⁴⁰⁹ Sabri – Bigiyef, s.113-114

⁴¹⁰ Sabri – Bigiyef, s.136-140

⁴¹¹ Sabri – Bigiyef, s.141-164

hürriyeti akımının tesiri altında yazıldığını iddia ederek batıdaki gelişmelerin birçok İslam aliminin maneviyatında tahribat yaptığını Carullah'ın da bundan nasibini aldığını söyler. Mustafa Sabri Efendi, Müslümanların geri kalmalarına çözüm arayan uyanış ve yenilenme yollarının önüne set çekmek isteyenlerden olmadığını; ancak buna çare olabilmek için İslam dininin tahrip ve tahrif edilmesine karşı olduğunu söyler.⁴¹²

C.b) Rızaeddin b. Fahreddin :

Musa Carullah Bigiyef'in sunduğu azabın ebedi olmadığı yönündeki delilleri ve buna ait görüşleri daha öncede zikrettiğimiz gibi yeni olmayıp eskiden beri süregelen görüşlere yeni bir katkı mahiyetindedir. Çünkü Carullah'tan önce de Şehabüddin Mercani'nin de Muhyiddin İbn Arabi'den etkilenecek savunduğu bu görüş İdil – Ural bölgesindeki cedidcilerin bir kesimi tarafından desteklenmiştir. Görüşlerini açıkladıktan sonra şiddetli bir muhalefetle karşılaşan Musa Carullah'a destek verenlerin başında Şura dergisinin başyazarı, İdil – Ural Müftüsü Rızaeddin b. Fahreddin gelmektedir. Rızaeddin b. Fahreddin, Carullah'ın Şura dergisinde yayınlanan görüşlerine karşı yapılan saldırılara 1910 yılında yazdığı 17 sayfalık *Rahmet-i İlahiye Meselesi* adını taşıyan risalesinde; söz konusu bu meselenin yeni olmadığı, selef döneminden itibaren tartışılan bir konu olduğunu belirterek risalenin mukaddimesinde de açıklandığı gibi bu düşüncelerin kendi görüşleri olmadığı, İbn-i Kayyim el-Cevziyye'nin Hadi'l Ervah ila Biladi'l Efrah isimli eserin konuyla ilgili bölümlerinin özeti olduğu vurgulanarak meselenin geçmişte de tartışıldığı

⁴¹² Kanlıdere, s. 237-238

ispatlanmak istenmiştir.⁴¹³ Rızaeddin B. Fahreddin, Musa Carullah'ın makalesini fırsat bilerek her zaman halkın zayıf noktası olan cehaletini kullanan bazı din istismarcılarının kötü niyetlerini⁴¹⁴ açıkladıktan sonra risalesinde, bu konunun yeni olmadığını, ilk asırlardan beri ihtilaf edilen bir mesele olduğunu, İbn-i Kayyım el-Cevziyye'nin Musa Carullah'tan çok önce benzer delillere dayanarak aynı görüşü savunduğunu ispat etmekte ve Carullah'a destek çıkmaktadır. Bu konuda Carullah'a her noktada katılmadığını vurgularken onun görüşünü de savunduğunu beyan etmektedir. Ayrıca azabın ebedi olmadığı görüşünün alimlerin bir çoğu tarafından tercih edildiğini de belirten Rızaeddin b. Fahreddin, kelamcıların görüşüne ise hiç katılmadığını açıkça belirtmektedir.⁴¹⁵ Rızaeddin b. Fahreddin dışında da bu bölgedeki ulemanın Carullah'ın görüşlerine destek verdiği, hatta derslerinde okuttuğu bilinmektedir.⁴¹⁶ Rızaeddin b. Fahreddin risalesinin I. Bölümünde cehennemin ebediliği hakkında ileri sürülen görüşlere yer verdikten sonra "işte bu görüşlerin hiç biri kabul edilebilir değildir."⁴¹⁷ diyerek cehennemin ebedi olmadığını Allah'ı Teala'nın katında malum olan bir süre devam ettirildikten sonra ve bir gün son bulacağını savunmuş ve Carullah'la aynı fikirde olduğunu beyan etmiştir. Bu düşüncesini ise (Ashab-ı Kiram'dan) İbn Mes'ud, Ebu Hureyre, Said el-Hudri ve başkalarından menkuldür⁴¹⁸ diyerek fikrini geçmişe dayandırmıştır. Daha sonra risalenin ilerleyen sayfalarında ki III. Bölümde ileri sürülen görüşlere karşı savunma

⁴¹³ Ömer Hakan Özalp, *Rızaeddin bin Fahreddin*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2001, s. 177-178 ; Musa Carullah Bigiyef - Rızaeddin bin Fahreddin, *Çıkış Yolu - Evrensel Kurtuluş*, Sadeleştiren: Hikmet Akpur, Önsöz Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 93-112 (Bu eser, Musa Carullah Bigiyef'in Rahmeti İlahiye Burhanları ve İnsanların Akide-i İlahiyelerine Bir Nazar adlı eserleri ile Rızaeddin b. Fahreddin'in Rahmeti İlahiye Meselesi adlı makalesinin sadeleştirilmiş metinlerini içeren bir eserdir.)

⁴¹⁴ Görmez, s. 155

⁴¹⁵ Bigiyef - Fahreddin, s. 93-97

⁴¹⁶ Maraş, "Musa Carullah'ın Tasavvuf Anlayışı ve Rahmeti İlahiye Hakkındaki Görüşü", s. 96

⁴¹⁷ Bigiyef - Fahreddin, s. 98

⁴¹⁸ Bigiyef - Fahreddin, s. 98-99

yapan R. Fahreddin cehennemın ebedi olmadığını ispatlamaya çalışmıştır.⁴¹⁹ Bu delillerden sonra IV. Bölümde İbn-ül Kayyim Hazretlerinin Şahsi Fikirleri adı altında konu ile ilgili İbn-ül Kayyim’ın düşüncelerini açıkladıktan sonra bu düşüncelere de reddiye yazıldığını peygamberlerden başka insanların korunmuşluğuna (masumiyetine) inanmadığımız için her alimin ve her müctehid’in hatasının olması mümkün olabileceğini de vurgulamaktadır. Bu dünyada reddedilmemiş görüş ve kötülenmemiş alim bulunmadığına dikkat çeken R. Fahreddin, İbn ül Kayyim’ın sözlerine de reddiyelerin olmasının tabii olduğunu zikretmiştir. Buradan hareketle Carullah’ın görüşlerine de reddiyeler yazılmasının mümkün olabileceğini ve bunun her alime yapıldığı gibi Carullah’a da yapılmasının normal olduğunu söyleyebileceğimiz gibi, R. Fahreddin de İbn ül Kayyim’ın sözlerinin burada zikredilmesinden maksadın ona muhalefet edilmesinin mümkün olmadığını vurgulamak olmadığını Musa efendi tarafından söylenen fikrin sonradan ortaya çıkmış yeni bir şey olmadığını göstermek olduğunu açıklamaktadır.⁴²⁰ Musa Carullah’ın makalesinin sırf dini inanışla ilgili olmadığını şayet böyle olsaydı “Şura”da ona yer veremeyeceklerini belirten Rızaeddin b. Fahreddin, o günlerde sadece dini inanışla ilgili olduğu düşünülen bu meselenin ileride toplumsal meseleler grubuna girmesi ve bütün İslam Dünyasını meşgul etmesinin muhtemel olduğuna dikkat çekerek konu ile ilgili görüş ve düşüncelerini aktardığını belirterek bir anlamda gelecekte olabilecek muhtemel tartışmalara ışık tutmaya çalışmıştır. Aynı zamanda konunun toplumsal boyutuna dikkat çekerek meselenin sadece dini inanışla ilgili olmadığını vurgulaması da dikkat çeken hususlardan biridir.⁴²¹

⁴¹⁹ Bigiyef - Fahreddin, s. 100-102

⁴²⁰ Bigiyef - Fahreddin, s. 105-108

⁴²¹ Bigiyef - Fahreddin, s. 109-112

SONUÇ

İnsanların, hem bir dine mensup farklı grupların hem de farklı dinlere mensup insanların inanç ve düşüncelerini birbirine zorla ve etik olmayan yollarla kabul ettirme girişimlerinde bulunmaksızın, ortak meseleler etrafında hoşgörü ortamı içinde konuşabilmesi, tartışabilmesi ve işbirliği içerisinde toplumun kangren olmuş yaralarını iyileştirmede birliktelik oluşturabilmesi önemlidir. Bu çalışmalar dinleri birleştirme veya bir potada eritip yeni bir din üretme teşebbüsü olmadan bunların aksine dinlerdeki tüm farklılıkları koruyarak herhangi bir zorlamaya gitmeden diğerlerini tanıma ve ilk elden bilgilere ulaşma çabaları ile birlikte diğer dinlere ve onların mensuplarına sıcak ve olumlu yaklaşma becerileri göstererek güzellikleri ve iyi yönlerini alarak başkalaşmadan ve değişmeden yenilenerek daha iyiye ve daha güzele ulaşma gayretleri içerisinde olmak ve duygularla toplumsal birliktelik oluşturarak dünya meselelerini konuşmak, müzakere etmek ve çözüm bulmak gayelerini taşımalıdır.

Bilindiği gibi 18. asrın sonlarından itibaren İdil Ural bölgesinde eğitimde, dinde ve milli şuurda yaşanan ceditçilik hareketinde ki amaçta bu anlamda oluşmuştur. Bu hareketin dini düşüncede ve eğitimde olmak üzere iki ayrı yönü bulunmaktadır. Bu hareketin son halkasını temsil eden Musa Carullah Bigiyef'in görüşlerine de bu bölgede yeşeren ve gelişerek etki alanını genişleten bu fikirlerin etkisinin çok olduğundan söz edilebilir. Musa Carullah'ın doğup büyüdüğü çevre olan Kazan'da gelişen ceditçilik hareketinin doğuşu 18. asrın sonları ile 19. asrın başlarına tekabül etmektedir. Şüphesiz Rusya Müslümanları arasında ceditçilik hareketinin öncülüğünü yapan Abdürrahim b. Osman Otuzimeni (ö. 1834) ve Abdunnasir Kursavi (ö. 1812) dir. O'nu Şihabeddin Mercani (ö. 1889), Rızaeddin b.

Fahredden ve Musa Carullah Bigiyef (ö. 1949) izlemiştir. Ortaya çıkan bu hareketin dış kaynakları ise Mercani'den itibaren hem Osmanlı'daki ıslahat hareketleri, hem Avrupa ve Rusya'daki gelişmeler ve ıslahatlar, hem de Mısır'da ortaya çıkan ıslahcı harekettir.

Dini alandaki söylemleri ile dikkatleri üzerine çeken Musa Carullah'ın dini çoğulculuk anlayışı daha çok ilahi rahmetin umumiliği hakkındaki görüşlerini ifade ederken netlik kazanmıştır. O bu konu hakkındaki fikirlerini ileri sürerken tevhid eksenli hareket ederek, tevhid inancına sahip herkesin cennete gireceğini yani kurtuluşa ereceğini delillendirmiştir. Bu fikirlerin yeni olmadığı asrı saadetten beri süregelen bir düşünce olduğu, yetişmiş olduğu bölgede bu konunun fikri altyapısı kendinden önceki alimler tarafından oluşturulduğu da bilinmektedir. Hatta O bu konuda biraz daha cesaretli davranarak bütün insanların Allah'ın sonsuz rahmetinden yararlanarak bir gün cennete gireceğini de iddia etmiştir.

Öne sürdüğü fikirlere karşı kendinden önceki alimlere de olduğu gibi tenkitler yapılmış, bu tenkitlerde kendisini küfürle itham edenlerin yanında onu destekleyenler de olmuştur. Dini alanda yenileşme, eskiyi taklitten vazgeçerek ortaya çıkan yeni durumlar için yeni fikirler ve çözümler ortaya koyma ve Kur'an ve sünnete dönerek dinin asli kaynaklarından yararlanma yolunu seçerek yeniliklere ve yeni düşüncelere açık olma fikrini benimsemiştir. Hz. Adem (as)'den Hz. Muhammed (sav)'e kadar vahyedilen dinin tevhid dini olduğunu, bu esaslar çerçevesinde bulunan herkesin kurtuluşa ereceğini düşünmektedir.

Din özgürlüğünü geliştirmeye çalışırken, evrensel noktalarda buluşmak kadar, dinlerin ve medeniyetlerin kendilerine has bazı teolojik, tarihsel ve kültürel yönlerini dikkate almakta önemlidir. Demokrasi ve çoğulculuk kavramları da din özgürlüğü ile

yakından ilgilidir. İnsan Haklarının temelinde din özgürlüğünün yattığını savunanlar kadar demokrasi ve din özgürlüğünün birbiriyle bağlantılı kavramlar olduğunu, dini hoşgörünün tesisine yönelik çabaların demokratik toplumların ortaya çıkmasında itici güç rolü oynadığını ileri sürenler de olduğu ortadadır.

Bütün dünya insanların istifade etmesi için bugün bizler Müslümanlar olarak dinimizin emri olarak herkese karşı saygılı olmak durumundayız. Bu davranış yarın mutlaka karşılık görecektir ve diğer din mensupları da kendi dinine mensup olanların dışındakilere karşı daha hoşgörülü ve sıcak bakmaya başlayacak ve dünya barışının gerçekleşmesi için katkıda bulunacaklardır.

Bu konu ile ilgili yapılan bu çalışma ve daha önce yapılan çalışmalar, toplumsal olarak yaşadığımız bu küçücük dünyada her kesimden insanla münasebet kurmanın önemini ve gelecekte olabilecek olumsuzlukların önüne geçilmesinin zeminini oluşturmaya yönelik yapılan çalışmalardır. Burada hedeflenen ise, karşındakini insan olarak algılayabilmek ve onun her türlü düşünce, inanç ve yaşamına saygıyla kabul ederek tahammül edebilmek erdemine ulaşmak ve başkalaşmadan, değişmeden, kendi kültür, değer ve dini inanışlarından taviz vermeden yenilikleri ve güzellikleri kendi bünyemizde özümseyerek gelişmek ve yeniliklere açık olmaya katkıda bulunmaktır.

KAYNAKÇA

- Adam, Baki; “*Dinler Arası Diyalog: Modern Dünyada Misyonerliğin Yeni Yüzü*” <http://fortuna.divinity.ankara.edu.tr/~adam/>
- Adam, Baki; *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, Pınar Yayınları, Ankara, 2001
- Adam, Baki; *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, Pınar Yayınları, Ankara, 2002
- Afifi, Ebu'l A'la; *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler*, Çeviren: Ekrem Demirli, İz Yayınları, İstanbul, 2000
- Akseki, Ahmet Hamdi; *İslam Dini*, Nur Yayınları, Ankara, 1983,
- Aktay, Yasin, “*Sosyolojinin Nesnesi Olarak Din*”, Din Sosyolojisi, Der: Yasin Aktay- M.Emin Köktaş, Vadi Yayınları, 2. baskı, Ankara, 1998,
- Albayrak, Halis; *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine*, Şule Yayınları, İstanbul, 1992
- Arkoun, Muhammed; *İslam Üzerine Düşünceler*, Çeviren: Hakan Yücel, İstanbul, 1994
- Aslan, Adnan; “*Dini Çoğulculuk Problemine Yeni Bir Yaklaşım*”, İslam Araştırmaları Dergisi, sayı 4, (2000)
- Aslan, Adnan; “*Batı Perspektifinde Dini Çoğulculuk Meselesi*”, İslam Araştırmaları Dergisi, sayı 2, (1998)
- Aslan, Adnan; “*Dinler ve Mutlak Hakikat Kavramı: John Hick ve Seyyid Hüseyin Nasr'la Bir Mülakat*”, İslam Araştırmaları Dergisi, sayı 1, (1997)
- Aydın, Mahmut; *Hristiyan – Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Derleyen: Mahmut Aydın, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005
- Aydın, Mehmet; “*Ateizm ve Çıkmazları*”, AÜİFD, sayı XXIV, Ankara, 1981,

- Aydın, Mustafa; “*Türkiye’de Din Sosyolojisi Çalışmaları*”, Din Sosyolojisi, Der: Yasin Aktay- M.Emin Köktaş, Vadi Yayınları, 2. baskı, Ankara, 1998,
- Aydın, Mustafa; *Kurumlar Sosyolojisi*, Vadi Yayınları, Ankara, 2000,
- Bahadır, Abdülkerim ;*İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2002,
- Bergson, Henri; *Ahlak ile Dinin iki Kaynağı*, çev: Mehmet Karasan, MEB Yayınları, Ankara, 1962,
- Bigiyef, Musa Carullah; *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, Kubbealtı – Sahaf, (Kitabın Orjinalinin Fotokopisi), Petersburg, 1914
- Bigiyef, Musa Carullah; *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, Yayına Hazırlayan: Musa Bilgiz, Kitabiyat Yayınları, Ankara, 2001
- Bigiyef, Musa Carullah; *Çıkış Yolu - Evrensel Kurtuluş*, Sadeleştiren: Hikmet Akpur, Önsöz Yayıncılık, İstanbul, 1991
- Bigiyef, Musa Carullah; *el- Luzumiyat* (Tercümesi), Kazan, 1907
- Bigiyef, Musa Carullah; *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele*, Kubbealtı – Sahaf, (Kitabın Orjinalinin Fotokopisi), Kazan, 1912
- Bigiyef, Musa Carullah; *Hatun*, Yayına Hazırlayan: Mehmet Görmez, Kitabiyat Yayınları, Ankara, 2001
- Bigiyef, Musa Carullah; *İlahi Rahmet ve Uluhiyet Evrensel Kurtuluş*, Fide Yayınları, 2005
- Bigiyef, Musa Carullah; *İslam Nazarında Müskirat ve Meyyit Yakma Meseleleri*, Doç.Dr. Ferhat Koca, Ankara Okulu Yayınları, 2003
- Bigiyef, Musa Carullah; *İslam Şeriatının Esasları*, Yayına Hazırlayan: Hatice Görmez, Kitabiyat Yayınları, Ankara, 2002

- Bigiyef, Musa Carullah; *İslamın Elifbası*, Yayına Hazırlayanlar: İbrahim Maraş – Seyfettin Erşahin, Seba İlmi Araştırmalar Dizisi, Ankara, 1997
- Bigiyef, Musa Carullah; Kur'an – Sünnet İlişkisine Farklı Bir Yaklaşım *Kitabu's – Sünne*, Çeviren: Dr. Mehmet Görmez, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000
- Bigiyef, Musa Carullah, *Uzun Günlerde Ruze*, Kazan, 1911
- Borrmans, Maurice; “Kur'anı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes'te Dini Çoğulculuk ve Sınırları”, Çev: Süleyman Turan, Marife Dergisi, yıl 2004, sayı 2
- Ceylan, Yasin; “Ebul Ala el-Maarri Üzerine Bazı Düşünceler”, İslami Araştırmalar, cilt 3, sayı 1, 1 Ocak 1989
- Cox, James L.; “Kutsalı İfade Etmek”, Din Fenomenolojisine Giriş, Çev: Faruk Aydın, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004,
- Çalışkan, İbrahim; *Kur'an 'da Din Kavramı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002,
- Çiftçi, Adil; *Toplum Bilimi Yazıları, Bir Tutku Olarak Toplum Bilimi*, Anadolu Yayınları, İzmir 1999
- Çubukçu, İbrahim Agah; “İnkarcılıktan Doğan Bunalımlar” AÜİFD, cilt XX, 1975
- Çubukçu, İbrahim Agah; “Mutezile ve Akıl Meselesi”, Ankara, 1964, XII
- Demirci, Kürşat; *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk*, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2000
- Draz, M.Abdullah; *Din ve Allah İnancı*, çev: Bekir Karlığa, Bir Yayıncılık, İstanbul,
- el-Gazali, Ebu Hamid; *İtikatta Orta Yol*, Çeviren: Kemal Işık, AÜİFY
- Eliade, Mircea; *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonları*, Çev: Mehmet Aydın, Din Bilimleri Yayınları, Konya, 2004

- Esed, Muhammed; *Kur'an Mesajı*, Çeviren: Cahit Koytak - Ahmet Ertürk, İstanbul, 1996
- Fazlur' Rahman, '*Kur'an'ın Bazı Temel Kavramları*', *Allah'ın Elçisi ve Mesajı*, Çeviren: Adil Çiftçi, Ankara, 1997
- Freud, Sigmund; *Uygurlık Din ve Toplum*, Çev: Selçuk Budak, Öteki Yayınevi, Ankara, 1997,
- Gadret, Lousis; "*Hicri 330 Yılından Önce İslam'da Din ve Felsefe*", Tercüme: M.Sait Yazıcıoğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslami İlimler Enstitüsü Dergisi, Ankara, 1982,
- Glock, C.Y., "*Dindarlığın Boyutları Üzerine*", Din Sosyolojisi, Der: Yasin Aktay- M.Emin Köktaş, Vadi Yayınları, 2. baskı, Ankara, 1998,
- Gökberk, Macit; *Felsefenin Evrimi*, MEB Yayınları, İstanbul, 1979,
- Görmez, Mehmet; *Musa Carullah Bigiyef*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994
- Güler, İlhami; "*Din, İslam ve Şeriat*", İslamiyat, I, 1998, sayı 4, Ankara, 1998
- Günay, Ünver; *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul , 2000
- Günay, Ünver; "*Türkiye'de Toplumsal Değişme ve Din*", Türk Yurdu Dergisi, c.17,1997
- Güneş, Kamil; *İslam Düşüncesinin Şekillenişinde Akıl ve Nass*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003
- Güngör, Ali İsrâ; *Vatikan, Misyon ve Diyalog*, Töre Yayınları, Ankara, 1997
- Hick, John; *İnançların Gökkuşağı* (Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar), Çeviri: Mahmut Aydın, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002
- Holm, Nils G., *Din Psikolojisine Giriş*, Çev:Abdulkerim Bahadır, İnsan Yay.,

İstanbul, 2004

- Hökelekli, Hayati; *Din Psikolojisi*, TDV Yayınları, Ankara, 1983,
- İbn Arabi, *Fütihat*, IV., s.710; Uludağ, Süleyman; *İbn Arabi*, TDV yayınları, Ankara, 1995
- İbn Arabi; *Füsusu'l Hikem*, Çeviren: Nuri Gençosman, MEB Yayınları, İstanbul, 1992
- İslam Ansiklopedisi, 'Din' terimi, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, V,
- İzutsu, Toshihiko; *Dini ve Ahlaki Kavramlar*, Çeviren: Selahattin Akyüz, İstanbul, 1997
- Kanlıdere, Ahmet; *Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah Hayatı – Eserleri – Fikirleri*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2005
- Kasapoğlu, Abdurrahman, “İnsanın Çaresizliği ve Fitratın Uyanışı” Kelam Araştırmaları 3, 2005
- Kehrer, G.;”*Din Sosyolojisi*”, Din Sosyolojisi, Der:Yasin Aktay- M.Emin Köktaş, Vadi Yayınları, 2. baskı, Ankara, 1998,
- Kılıç, Recep; *Dini Anlamak Üzerine*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2004
- Kılıç, Sadık; *Fitratın Dirilişi*, Nehir Yayınları, İstanbul,1991
- Kılıç, Sadık; *İslam 'da Sembolik Dil*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995
- Komisyon; (Keith F. Johnson / Janusz Salaman / Guy Axtell / Summer B. Twiss), *Dini Çoğulculuk*, John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar, Çeviren: Ruhattin Yazoğlu – Hüsnü Aydeniz, İz Yayıncılık, 2006
- Köktaş, M.Emin, *Türkiye 'de Dini Hayat (İzmir Örneği)*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1993
- Kutlu, Sönmez; *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Kitabiyat Yayınları,

Ankara, 2002

- Kuzgun, Şaban; *Dinler Tarihi Dersleri*, EÜ Yayınları, Kayseri, 1993,
- Maraş, İbrahim; *Türk Dünyasında Dini Yenileşme*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2002
- Meguire, Meredith B.; “*Modern Dünyada Din*”, Çeviren: Dr. A. Faruk Sinanoğlu, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, IV (2004), sayı 1
- Mevlana, *Fihri Mafih*, Çeviren: Meliha Ülker Tarıkahya, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1985
- Mevlana; *Mesnevi ve Şerhi*, Şerh: Abdülbaki Gölpınarlı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1985
- Mutahhari, Şehit Murtaza; *Adli İlahi*, Çeviren: Prof.Dr.Hüseyin Hatemi, İşaret Yayınları, İstanbul, 1988
- Nasr, S.Hüseyin; *Makaleler*, Tercüme: Şahabeddin Yalçın, İnsan Yayınları, İstanbul 1995
- Nasr, S.Hüseyin; *Söyleşiler*, tashih: Meral Kuzu, İnsan Yayınları, İstanbul 1996
- Nasr, S.Hüseyin; “*Victor Danner “Din ve Gelenek” Kutsalın Peşinde*, çev: Süleyman Erol Gündüz, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995
- Nasr, S.Hüseyin; *Bilgi ve Kutsal*, Çeviren:Yusuf Yazar, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001
- Nasr, S.Hüseyin; *Üç Müslüman Bilge*, Çeviren: Ali Ünal, İnsan Yayınları, İstanbul, 1985
- Nietzsche, F., *Aforizmalar*, Çev: Sedat Umran, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2000,
- Nursi, Bediüzzaman Said; *Lemalar*, 28.Lema, Sözler Yayınevi, İstanbul, 1997
- Okumuş, Ejder; “*Bir Din İstismarı Olarak Gösterişçi Dindarlık*”, İslamiyat, V

(2002), sayı 4, Ankara, 2002

- Okuyan, Mehmet – Öztürk, Mustafa; “*Kur’an Verilerine Göre ’Öteki’nin Konumu, İslam ve Öteki Dinlerin Doğruluk/Kurtarıcılık ve bir arada Yaşama Sorunu*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001
- Özalp, Ömer Hakan; *Rızaeddin b. Fahreddin*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2001
- Özcan, Hanifi; *Maturidide Dini Çoğulculuk*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995
- Öztürk, Yaşar Nuri; *Mevlana ve İnsan*, Yeni Beyrut Yayınları, İstanbul , 1997
- Öztürk, Yaşar Nuri; *Tasavvufun Ruhu ve Tarikatler*, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul, 1997
- Rıza, Muhammed Reşid; *Tefsiru’l- Menar*, Mısır, 1990, I
- Sabri, Mustafa – Carullah, Musa; *İlahi Adalet* (Rahmeti İlahiye Burhanları), Sadeleştiren: Ömer Hakan Özalp, Pınar Yayınları, İstanbul, 1996
- Schuon, Frithjof; *Dinlerin Aşkın Birliği*, Çeviren: Yavuz Keskin, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul, 1992
- Sempozyum, Ölümünün 50. Yıldönümünde *Musa Carullah Bigiyef*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002
- Tatar, Burhanettin; “*Kelam’a Göre Öteki Dinlerin Konumu*”, İslam ve Öteki Dinlerin Doğruluk, Kurtarıcılık ve Birarada Yaşama Sorunu, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001
- Thierse, Wolfgang; *Kültürlerin Hoşgörüsü – Dinlerin Hoşgörüsü*, Çeviren: Nilay Güleser, Federal Almanya Meclis Başkanının Friedrich – Ebert Vakfı toplantısı vesilesiyle 21 Nisan 2004 tarihinde İstanbul’da yaptığı konuşma.
- Tümer, Günay – Küçük, Abdurrahman; *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara,

1993

- Tümer, Günay, ”Çeşitli Yönleriyle Din”, AÜİFD, c. 28, Ankara, 1983
- Tümer, Günay; “Din” DİA, İstanbul, 1994, V
- Türer, Osman; *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1995
- Uludağ, Süleyman; *İbn Arabi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995
- Voltaire, Felsefe Sözlüğü, çev: Lütfi Ay, MEB Yayınları, İstanbul, 1995, II,
- Yaparel, Recep; “*Depresyon ve Dini İnançlar ile Tabiatüstü Nedensel Yüklemler Arasındaki İlişkiler*” DEÜİFD, sayı 8, 1994,
- Yaran, Cafer Sadık; “*İbn Arabi, Mevlana ve Yunus Ermeye Göre Ötekinin Durumu*”, İslam ve Öteki Dinlerin Doğruluk, Kurtarıcılık ve Birarada Yaşama Sorunu, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001
- Yeniterzi, Emine; *Mevlana Celaleddin Rumi*, TDV Yayınları, Ankara, 1995
- Yeşilyurt, Temel; “*Ehli Sünnetin Teolojik Boyutu*”, İslamiyat, 8 (2005), sayı 3, Ankara, 2005
- Yıldırım, Ahmet; *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2000
- Yıldırım, Suat; *Kur'an'da Uluhiyet*, Kayihan Yayınları, İstanbul, 1997